

Hâris El-Muhasibî ve Fehmü'l-Kur'ân'ı

Zülfikar Durmuş*

Giriş

Hâris el-Muhasibî H. III/M. IX. asırda yaşamış bir mütefekkindir. İslâm düşünce tarihinde bu asrı diğerlerinden farklı kılan, İslâm kültürünün diğer kültürlerle daha yakın bir temasa geçerek birbirlerini etkilemiş olmalarıdır. Bir kere İslâm toplumu, Yahudi, Hristiyan ve eski Yunan felsefesinin Orta Doğu'da almış olduğu şekil olan Helenistik kültür ile iç içedir. Filizlenme döneminde de İran kültürü ile iç içe olma süreci tamamlanmıştır. Hint kültürü ile de çeşitli şekillerde, az da olsa, temas mevcuttur.

İslâm düşüncesi diğer kültür çevrelerinin etkisinden uzak kalmamakla birlikte, onun asıl kaynağı Kur'ân ve Sünnet'tir. İslâm düşüncesine yön veren ve onun kavramlarını belirleyen de yine Kur'ân ve hadîslerdir. Dolayısıyla İslâm âlimleri ilhamlarını hep vahiyden almışlardır.

Daha önce siyasî sebeplerle doğmuş olan fırkalar, bu dönemde ekol haline gelmiştir. Özellikle ilk dönem Abbasî halifelerinin maddi-manevî desteğiyle Mu'tezilî düşünce merkezde kendisine yer bulmuş ve devletin resmî mezhebi haline gelmiştir. Bu düşüncenin bir sonucu olarak meşhur "*halku'l-Kur'ân*" meselesi gündeme gelmiş, bu görüşü benimsemeyen âlimler eziyetlere (mihne) maruz kalmışlardır. Diğer yandan, Yunan felsefesi ile temas başlayalı çok olmuş, 217/832 yılında Abbasî halifesi Me'mûn tarafından *Beytülhikme* kurulmuş ve Helenistik felsefe ile de tanışıklık ileri bir seviyeye gelmiştir.

İşte bu dönemde yaşayan, zahirle batını birleştiren âlimlerden biri de Muhasibî'dir. O, İslâm kültürünün en güçlü düşünörlere sahip olduğu, bu düşünörlere tarafından hemen bütün problemler ile uğraşıldığı tarihin en hareketli döneminde yaşamış ve kendine has kişiliğini ortaya koymuştur.

Muhasibî'nin kişiliğini ortaya koyduğu en kapsamlı kitaplarından biri kuşkusuz *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eseridir. Kur'ân ilimlerine ilişkin konuların işlendiği bu eserinde Muhasibî, Hadîs, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe disiplinlerini gayet güzel bir şekilde kullanmıştır. Bu eserinde çağının problemlerine yer verip, konuya ilişkin düşüncelerini âyet ve hadîsler ışığında açıklamıştır.

Bu konuyu çalışmamızın iki temel nedeni vardır: İlki, Muhasibî'nin yaşamış olduğu H. III/M. IX. asrın hem İslâmî ilimlerin tedvîn dönemi, hem mezhebî ekollerin doğup geliştiği, hem de İslâm düşünce sistemini çok etkileyecek olan tercüme faaliyetlerinin hız kazandığı bir dönem olması; diğeri ise, *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eserinin "Kur'ân İlimleri" alanında ilk ve orijinal eser olmasıdır. Buradan hareketle biz bu çalışmamızda, 1. Muhasibî'nin Yaşadığı H. III/M. IX. Asrın Sosyo-Kültürel Panoraması. 2. Muhasibî'nin Hayatı. 3. Eseri *Fehmü'l-Kur'ân*'ın Kur'ân İlimleri Açısından Değerlendirilmesi, konularına yer vereceğiz

I. H. III/M. IX. Asrın Sosyo-Kültürel Panoraması

Hiç şüphesiz, bir insanın içinde yaşadığı devirdeki sosyo-kültürel durumun o kimsenin yetişmesinde, şahsiyet ve düşüncelerinin oluşmasında çok önemli tesirleri vardır. Bu sebeple Muhasibî'nin hayatını ele almadan önce, içinde yaşadığı asrın yani, Abbasîlerin özellikle ilk yıllarının genel olarak panoramasına bakmak yerinde olacaktır.

A. Sosyal Durum: Abbasîler döneminde İslâm toplumu genel olarak *havas* ve *avâm* denilen iki tabakadan oluşuyordu. Halifenin yakınları, vezirler, emirler, kadılar, âlim ve ediplerle kâtipler havası oluştururken, esnaf ve sanatkarlar, çiftçiler, askerler, köleler ve diğer gruplar da avamı teşkil ediyordu.¹ Çok geniş bir alana yayılmış olan Abbasî halifeliğinin sınırları içinde başta Araplar, İranlılar ve Türkler olmak üzere çeşitli kavimlere mensup insanlar yaşamaktaydı. Toplumun önemli bir bölümünü savaş esirlerinden meydana gelen köleler oluştururdu.² Sosyal sınıflardan biri de Yahudi, Hıristiyan, Nestûrî, Sabîî ve Mecûsîlerden oluşan zimmîlerdi.³ Zaman zaman etnik gruplar arasında çatışmalar çıktığı gibi, mezhepler arasında da kavga ve mücadeleler eksik olmazdı.⁴

Maddî refahın artmasına paralel olarak lüks ve konfor da artmış, muhteşem köşk ve saraylarda eğlence ve musiki meclisleri tertip edilmeye başlanmıştı. Bununla birlikte dinî bayramlara büyük önem verilirdi. Bu bayramlarda Halifeler bayram namazını kıldırır ve yapılan törenlere katılırlardı.⁵

B. Siyasî Durum: Abbasîler devrinde halife mutlak bir hükümdar, halifelik de verasete dayalı bir hükümdarlık şeklinde devam etti. Velihtlık müessesesi de pratikte halifeliği Abbasî ailesinin elinde tutabilmek gayesiyle muhafaza edildi. Halifenin kudret ve kuvvetinin kaynağı ilâhî bir temele dayandırılıyordu. Abbasî halifeleri artık "Halifetü Resulillah" yerine "Halifetullah" ve "Zıllullah fi'l-arz" ünvanlarını taşımaya başlamışlardı.⁶

Bu asırda siyasî hakimiyet tamamen Abbasîlerin elindeydi. İslâm dünyasında Emevîlerin (661/1262-750/1350) yerine Abbasîlerin yönetimi ele geçirmesiyle idarî, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikler olmuş, Abbasîlerin iktidara geldikleri 132/750 yılı İslâm tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir.⁷

Ebû Cafer Mansur (136/754-158/775)'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mehdî (158/775-169/785)'nin döneminde devlet istikrar kazanmış, emniyet sağlanmış, düşmanları yenilmiş ve devletin malî gücü artmıştı. Halife fikrî olgunluk, idare ve siyasetteki yüceliğini gösteren parlak iç ıslâhatlarla meşhur olmuştur. Bu dönemde çıkan bazı ayaklanmalar kolayca bastırılmıştır. Halife Mehdî, halka ve özellikle mazlumlara karşı ne kadar merhametli ve eli açık idiyse, İslâm inancına ters düşen, haramı mübah kılan ve toplum adabıyla alay eden *zındıklık* ve *ilhâd* hareketlerine karşı da o kadar sert ve amansızdı.⁸ Mehdî'nin yerine geçen oğlu Hâdî (169/785-170/786), zındıklarla ve haricîlerle aynı şiddetle mücadele etti. Bazı ayaklanmaları bastırdı.⁹

Harûn Reşîd devri (170/786-193/809), imparatorluğun en parlak devridir. Bununla birlikte Afrika'da Horasan ve Suriye'de meydana gelen isyanlar hemen bastırılmıştır. İstikrar devletin, azamet de halifenin alâmeti olmuştu.¹⁰ Suyûtî (ö. 911/1505) bu hususu şöyle ifade etmektedir: "Reşîd döneminin tamamı iyidir.

Bu dönem güzellikte gelin gibidir.”¹¹ Harûn Reşîd döneminin iç ve dış olaylarının en önemlileri şunlardır: İsyanlar, Bizans İmparatorluğu, Hazarlar, Avrupalılar ve Bermekîlerle olan ilişkiler.¹²

Emin dönemi (193/809-198/813), çeşitli olaylar ve devletin temellerini sarsan fitnelerle dolu olarak görülür. Bazı ayaklanmaların yanı sıra, Emin ile kardeşi Me'mûn arasında başlayan şiddetli iktidar mücadelesi, devleti büyük ölçüde sarsmıştır. Neticede bu iktidar mücadelesinde Me'mûn galip gelmiş, Emin'in de başı kesilerek öldürülmüştür.¹³

Me'mûn (198/813-218/833) döneminde pek çok isyân olmakla birlikte, bu dönemin en önemli olayı, Halifenin Mu'tezile akâidini benimsemesi ve bu akâidin en belirgin özelliğini taşıyan *halku'l-Kur'ân* (Kur'ân'ın yaratılmış olduğu) inancını halka ve bilhassa aralarında Ahmed b. Hanbel gibi muhaddis ve fakihlerin bulunduğu âlimlere kabul ettirmeye çalışmasıdır. Tarihe *mihne*¹⁴ adıyla geçen bu olay, Me'mûn'dan sonra yerine geçen kardeşi Mu'tasım (218/833-227/842) ve onun oğlu Vâsık (227/842-232/847) dönemlerinde şiddetini artırarak devam etmiş ve başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere bir çok âlim, *halkul-Kur'ân* inancına karşı geldikleri için büyük işkencelere maruz kalmışlardır. Vâsık'ın ölümü ile Abbasî devletinin altın devri sona ermiştir.¹⁵

Vâsık'tan sonra yerine geçen Mütevekkil (232/847-247/861), hilafetinin ikinci yılında (234/849), Kur'ân hakkındaki münazara ve münakaşaları yasakladığı gibi, Kur'ân'ın mahluk olduğu görüşünün açıklanmasını da yasaklamıştır. Halife Me'mûn tarafından resmen kabul edilen *halkul-Kur'ân* düşüncesi ve bunun sonucu olan *mihne* olayı 16 sene devam etmiş, daha sonra Mütevekkil'in hilafetiyle sona ermiştir. Dolayısıyla bu dönem, dinî inançları felsefî görüşlerle birleştirerek mezheplerini devlet otoritesi ile sağlamlaştırmak isteyen ve muhalifleri nazarında 'ehl-i bid'at' olarak anılan mu'tezilî kelamcılarının yenilgiye uğradığı bir dönem olmuştur.¹⁶

Diğer taraftan Abbasîler, hilafet merkezi olarak Suriye/Şam yerine Irak/Bağdat'ı tercih ettiler. Böylece Arap ve mevâlî arasındaki fark ortadan kalkmış, hatta mevâlî Araplara karşı üstünlük bile kazanmıştır.¹⁷

Ana hatlarıyla vermeye çalıştığımız ilk Abbasîler döneminin, siyasî bakımdan İslâm tarihinin en muhteşem, en istikrarlı ve en uzun süren bir bölümünü teşkil etmekle birlikte, bir imparatorluk içinde görülmesi mümkün olan ve aynı zamanda imparatorluğun kaderinde önemli rol oynayan, hatta onun parçalanmasına kadar yol açan bazı hususları da bünyesinde taşıdığına şüphe yoktur. Bunların en önemlilerinden birisi hemen bütün halifeler devrinde görülen şiî-alevî ayaklanması; diğeri ise devletin bir Arap devleti olmasına rağmen idarî ve askerî teşkilatta mevalîden olan ve çoğunluğunu İranlıların teşkil ettiği yabancı unsurlara Araplardan çok itimat edilmesi ve yer verilmesidir.

Muhasibî (165/781-243/857), yukarıda kısaca bahsettiğimiz Abbasî halifelerinden tam sekiz tanesinin hilafeti döneminde yaşamıştır. Bu Abbasî halifeleri sırasıyla şunlardır: Muhammed el-Mehdî (158/775-169/785), Mûsâ el-Hâdî (169/785-170/786), Hârûn er-Reşîd (170//786-193/809), el-Emîn (193/-808-198/813), el-Me'mûn (198/813-218/833), el-Mu'tasım (218/833-227/842), el-Vâsık (227/842-232/847) ve el-Mütevekkil (232/847-247/861).

C. İlmî ve Kültürel Durum: Abbasîlerin ilk dönemleri İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran çok önemli bir dönemdir. İslâm dünyasında çeşitli müesseseler ve ilimler bu devirde şekillenmiş, zamanla gelişerek modern Avrupa medeniyetinin doğmasında da etkili olmuştur. İslâm dünyasında filolojik, dinî, sosyal ve tabîî ilimler sahasındaki ilk çalışmaların bir kısmı Emevîler devrinde başlamış olmakla birlikte, bu çalışmaların sistemli bir şekilde ele alınarak müstakil birer ilim dalı haline gelmesi H. III/M. IX. yüzyılda olmuştur. Müslüman âlimlerin hadîs, tefsîr, fıkıh, Arapça, tarih ve megâzî kitaplarını tasnife başlamaları bu zamana rastlar. Alimleri bu yöne yönelten ilk dönem Abbasî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr olmuştur.¹⁸ Biz konumuz gereği, Muhasibî'nin de otorite kabul edildiği İslâmî ilimlerin belli başlıcalarını ana hatlarıyla vermeye çalışacağız.

İslâmî hayatın doğasından çıkan, Kur'ân ve Sünnet'ten kaynaklanan ilimlere 'İslâmî ilimler' denir. Bunlara "naklî ilimler" de denilmiştir. Bu ilimlerin belli başlıcaları, hadîs, tefsîr, kelâm, fıkıh ve tasavvuf'tur.

Hadis: Hadis disiplini bu dönemde altın çağını yaşamıştır. Hicrî ikinci yüzyıla girerken Emevî Halifesi Ömer b. Abdilaziz tarafından resmen başlatılan hadislerin tedvîn hareketi Zührî (ö. 124/742)'den sonra gelişerek devam etmiş, Abbasîler'in ilk yıllarından itibaren belli başlı İslâm ülkelerinde tasnif faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu faaliyetlerden günümüze ulaşan en eski eser, Malik b. Enes (ö. 179/795)'in *el-Muvattaa* adlı eseridir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in *el-Müsned*'i ve Darimî (ö. 255/868)'nin *es-Sünen*'i üçüncü yüzyılın ilk ve ikinci yarısında meydana getirilen en önemli eserlerdir. Bu yüzyılın daha çok ikinci yarısında yazılan ve hadis literatüründe "Kütüb-i Sitte" diye meşhur olan hadis külliyyatını oluşturan bütün eserlerin müellifleri de bu çağda yaşamışlardır: Buharî (ö. 256/869), Müslim (ö. 261/874), İbn Mâce (ö. 273/886), Ebû Davud (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî (ö. 303/915).¹⁹

Tefsir: Tefsîr'in hadîsten ayrılması bu asırda gerçekleşmiştir. Tefsîr faaliyeti her ne kadar sahabe devrinde başlamış ve İbn Abbas gibi ileri gelen bazı sahabîlerin tefsîr "sahife"leri olduğu biliniyorsa da bunlar o dönemde rivâyet halinde ve dağınık bir durumda bulunuyordu. Kur'ân tefsîrinin sistemli bir şekilde ele alınışı, hicrî ikinci yüzyılın başlarına, yani Abbasîler dönemine rastlar. Tefsîr ilmi bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de ilk meyvelerini vermeye başlamıştır. Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767)'in *Tefsîrul-Kur'ân*'ı, Yahya b. Sellâm (ö. 200/815)'in *Tefsîr*'i ve Abdürrezzak b. Hemâm (ö. 211/827)'in *Tefsîrul-Kur'ân*'ı bize ulaşan ilk tefsîrlerdir. Ayetlerin genel yorumu yanında Kur'ân'ın metniyle ilgili çeşitli *filolojik* çalışmalar da aynı zamanda başlamıştır. Ferrâ (ö. 207/822)'nin *Meânil-Kur'ân*'ı ve Ebu Ubeyde (ö. 209/824)'nin *Mecâzül-Kur'ân*'ı bu konuda kaleme alınan ilk eserlerdir.

Abbasîler zamanında ortaya çıkan dinî ve fikrî akımların etkisiyle diğer İslâmî ilimlere paralel olarak tefsîr ilmi de gelişme göstermiş, tefsîrde rivâyet ve dirâyet metotları teşekkül etmiştir. Bu metotlara göre kaleme alınan genel tefsîrler yanında Kisâî (ö. 189/705), Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), İbn Kuteybe (ö. 267/889) gibi tanınmış bir çok âlim tarafından da Kur'ân metnini çeşitli yönleriyle ele alan garibül-Kur'ân, müşkilül-Kur'ân, müteşâbihül-Kur'ân,

mecâzül-Kur'ân, en-nâsih vel-mensûh gibi başlıklar taşıyan bir çok eser telif edilmiştir.²⁰

Fıkıh: Abbasîler döneminin özellikle ilk iki asrı fıkıhın tedvin edildiği ve mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemdir. Nitekim dört fıkıh imamı Abbasîler'in ilk yıllarında yaşamıştır: Ebû Hanife (ö. 150/767), İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şafî (ö. 204/819) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855). Emevîler'i, İslâm dinini ve hukukunu ihmal etmekle itham eden, kendilerinin ise İslâmî hükümleri hayata geçirecekleri iddiasıyla iş başına gelen Abbasîler, İslâmî ilimleri ve fıkıhı destekleme mecburiyetini hissettiler. Gerek bu anlayış gerekse genişleyen İslâm ülkesinde yeni bir çok meselenin ortaya çıkması ve bunların fikhî hükümlerini tespit ihtiyacı, buna bağlı olarak Hicaz ve Irak başta olmak üzere İslâm ülkesinin birçok bölgesinde fıkıhın büyük bir gelişme göstermesi, bu ilim dalının bir bütün olarak ortaya çıkmasına ve tedvîn edilmesine, müctehid hukukçuların farklı yorumlarına dayanan çeşitli mezheplerin teşekkülüne yol açtı. Günümüze kadar gelen meşhur dört mezhebin yanı sıra, bugün taraftarı bulunmayan Zahirî mezhebi ile Evzâî, Süfyan es-Sevrî ve Taberî'nin mezhepleri ile sünî olmayan diğer mezhepler de bu dönemde kuruluşlarını tamamladılar. Bu dönemde fıkıhın gelişmesine paralel olarak hukuk müesseseleri de gelişti. Harun Reşid zamanında ilk defa başkadılık (Kâdılkudâtlık) kuruldu.²¹

Kelâm: Emevîler döneminde başlayan düşünce hareketleri daha çok, “büyük günah işleyenin dinî ve hukukî durumu”, “kader ve irade hürriyeti”, “Allah'ın sıfatları” ve “iman meselesi” gibi problemler üzerinde yoğunlaşmış, Harun Reşid döneminde kelâm, İslâmî ilimler arasında bağımsız bir ilim olarak teşekkül edip sistemleşmiştir.²² Yine bu dönem, bazı itikadî mezheplerin kurulup geliştiği, bazılarının da sönüp gittiği bir dönemdir. Emevîler döneminde ortaya çıkan Mu'tezile, Halife Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde en parlak devrini yaşamış ve Abbasî coğrafyasında taraftarlarını çoğaltmıştır. Bağdat Mu'tezilesi, halifeler nezdinde itibar kazanmaya çalışarak kendi görüşlerini devletin resmî mezhebi haline getirmişlerdir. Bilhassa *halku'l-Kur'ân* meselesinde Süname b. Eşres (ö. 213/828) ve İbn Ebu Düâd (ö. 239/854), Halife Me'mun ve ayrıca Mu'tasım'ın huzurunda Ahmed b. Hanbel ile yaptıkları münazaralar sonunda *mihne* devrinin ortaya çıkmasına yol açmışlardır. Bu olay sebebiyle Müslüman halkın nefretini üzerine çeken Mu'tezile'nin, Mutevekkil'in halife olmasıyla nüfuzu daha da azalmış, Abbasîler'in son devirlerinde ise gücü ve tesiri tamamen kaybolmuştur.²³

Abbasî idaresinin ikinci asrında Mu'tezile mezhebine karşı sünî akideyi savunan İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854), Haris el-Muhasibî (ö. 243/857), Buharî (ö. 256/870) ve Darimî (ö. 255/868) gibi âlimler, ehl-i sünnet kelâmının doğmasına zemin hazırlamış, hemen hemen aynı dönemlerde İslâm dünyasının önemli merkezlerinden olan Mezopotamya'da Eş'arî (ö. 324/935), Mısır'da Tahavî (ö. 331/942) ve Semerkand'da Maturîdî (ö. 333/944) tarafından kurulan ehl-i sünnet kelâmı giderek gelişmiş ve Bakıllanî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Abdülkâhir el-Bağdadî (ö. 429/1037), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzalî (ö. 505/1111) ve Râzî (ö. 606/1209) gibi âlimlerin eserleriyle kökleşmiştir.²⁴

İleride hayatından bahsedeceğimiz Muhasibî'nin de mücadele ettiği ve özellikle *halku'l-Kur'ân* gibi zıt görüşleri olan Mu'tezilî düşünce hakkında bilgi vermek önem arz etmektedir. Mu'tezile ya da İslâm akılcılığı hareketi adıyla hicrî ikinci yüzyılın başlarında sistematik bir düşünce hareketi olarak gelişen imanın aklileştirilmesi olayı, başlangıçta sadece İslâm'ın farklı nass ve öğretilerine tutarlı aklı yorumlar getirerek İslâm'ı ve temel ilkelerini aklı bir temele oturtmayı amaçlıyordu. Ancak Mu'tezilî rasyonalistler, ilk Abbasî halifeleri, Mansûr ve Me'mûn tarafından Arapça'ya tercüme edilmesi sağlanan Yunan fizikçi ve filozoflarının eserlerini incelemeye başladıklarında, Yunan felsefî yöntem ve fikirlerini İslâm'ın temel ilkelerinin açıklanmasında da kullanmaya başladılar.²⁵

Halife Me'mûn, Mu'tezilîler'in akılcılıklarını desteklemeye başladı. Sonraki, yani ikinci ve üçüncü nesil Mu'tezilîler, Yunan felsefesinin etkisi ve halifelerin himayesi altında tamamen spekülâtif bir mahiyet kazandılar, mutlak olarak bağımsız, hatta kimi durumlarda salt negatif bir fikrî tavır edindiler. Aklı, hakikatin tek kaynağı olarak gördüler ve böylece felsefenin alanını dinin alanıyla özdeşleştirdiler. Mu'tezilîler her şeyi salt akılla yorumlama arzuları yüzünden Allah'ın şahsiyetine zarar verdiler ve O'nu tanımlanamaz bir evrenselliğe ya da soyut bir birliğe indirgediler. Böyle bir Allah fikri sıradan bir müslümana hitap edemezdi. Halkın önemli bir kesmi Mu'tezilî akılcılığa karşı güçlü bir tepki gösterdi ve Mu'tezilîleri sapık olarak görmeye başladı.

Sonraki Mu'tezilîler'in aşırı akılcı tavrı halkın sünnî kesiminin de güçlü tepkisiyle karşılaştı. Halife Me'mûn'un, mu'tezilî doktrinleri, özellikle de Kur'ân'ın mahluk olduğu doktrinini yayarken halkı zorlaması (mihne), bu tepkiyi daha da şiddetlendirdi. H. III/M. IX. yüzyıl baştan sona tepki dönemi idi. Aralarında hadisçiler de olan Sünnî Müslümanlar, zahirîler ve Müslüman fakihler sünnete sıkı sıkıya sarıldılar, Kur'ân ve sünneti zahirî anlamıyla izah ederek Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmediler. Kelâmî tartışmalar bid'at olarak görüldü ve kötü karşılandı. Ahmed b. Hanbel ve Zahirî mezhebinin mensuplarının tepkileri bu dönem içinde çok güçlüydü ve sünnî Müslümanlar kendilerini Mu'tezilîler'den ve filozoflardan uzak tutuyorlardı. Akılcı kelâma tepki öyle bir boyut kazandı ki, Kur'ân'ın müteşâbih âyetleri bile tamamen zahirî anlamıyla açıklanır hale geldi. Örneğin Malik b. Enes (ö. 179/795) şöyle diyordu: "Allah'ın arşa istiva etmesi bilinmektedir. Ancak bunun nasıl olduğu bilinemez. Buna inanmak zorunludur. Bunun tartışmasını yapmak bidattır."²⁶ O dönemde kutsal şeyler üzerinde fikir yürütmek bid'at sayılıyordu. Bütün nasslar nasıl ve niçin sorusu sorulmaksızın kabul edilmeliydi.²⁷

Sonuç olarak Mu'tezilî düşüncenin, H. II/M. VIII ve III/IX. asırlar boyunca İslâm düşünce tarihinde rolü büyük olmuştur. Ayrıca daha sonra ortaya çıkacak olan sünnî kelâm ilminin fikrî temellerinin atılmasında da büyük katkıları olmuştur.²⁸

Tasavvuf: Tasavvuf hareketinin gelişmesi Abbasîler dönemine rastlar.²⁹ Tasavvufun doğuşunu hazırlayan İbrâhim b. Edhem (ö. 161/777), Şakik-ı Belhî (ö. 194/809) ile Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Rabiâtü'l-Adeviyye (ö. 185/801) bu dönemin başında yaşamışlardır. Tasavvu-

fun gerçek kurucuları sayılan Maruf-i Kerhî (ö. 200/816), Bâyezid-i Bistâmî (ö. 234/848), Haris el-Muhasibî (ö. 243/857), Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859) ve Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/909) gibi suffilerin hepsi Abbasî hakimiyetinin ikinci asrına tesadüf eden hicrî üçüncü yüzyılda yaşamışlardır. Müellifimiz Muhasibî, tasavvufî felsefenin babası kabul edilmektedir.³⁰

İslâmî ilimlerin yanı sıra, fetihler sebebiyle çok geniş bir coğrafyaya yayılan Müslümanlar, İran, Yunan ve kısmen de Hint kültürüyle temasları sonucu, bunlara karşı büyük bir ilgi duymuşlar ve antik dünyanın ilmî ve felsefî eserlerini Arapça'ya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdir. Bu alanda yapılan çalışmalar Emevîler döneminde bazı şahsî teşebbüsler seviyesinde kalırken Abbasî halifesi Me'mûn devrinde kurulan *beytülhikmelerle*³¹ hız kazanmıştır. Emevîler döneminde sadece tıp, kimya ve astronomi sahasıyla sınırlı olan bu faaliyetler, Halife Mansur döneminde genişleyerek cebir, geometri, mantık ve metafizik alanlarını da içine almıştır.³²

Tercüme faaliyetlerinin devam ettiği Harûn Reşid döneminde özellikle tıp alanında başarılı çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu alandaki en önemli gelişmeler, Ortaçağ'ın en büyük ilimler akademisi hüviyetine sahip Beytülhikme'yi kuran Halife Me'mûn devrinde olmuştur. Bu dönemde antik Yunan, Hint ve İran kültürlerine ait ilmî ve felsefî eserler tercüme yoluyla İslâm dünyasına kazandırılmıştır.³³ Bu kurumun yetiştirdiği Kindî (ö. 252/866) ilk İslâm filozofu olarak dünya düşünce tarihinde yerini almıştır. O, aynı zamanda Meşşâî felsefesinin³⁴ ilk temsilcisi olup felsefenin bütün disiplinleriyle ilgilenmiş ve çeşitli alanlarda eser yazmıştır.³⁵ Müslüman âlimler sadece antik dünyanın eserlerini tercüme etmekle kalmamış, ayrıca hem dinî hem de pozitif ilimler sahasında değerli eserler yazmışlardır. Bu eserler Suriye, İspanya ve Sicilya yoluyla Avrupa'ya geçerek Ortaçağ Avrupasını etkilemiştir.³⁶

Kısaca, bu dönemdeki ilmî ve kültürel gelişmelerin beş ana bölümde olduğunu söyleyebiliriz: 1. Tasnif hareketleri, 2. İslâmî ilimlerin tasnifi, 3. Düşünce sistemleri, 4. Tercüme faaliyetleri ve 5. İslâm felsefesinin doğuşu ve gelişmesi.

II. Muhasibî'nin Hayatı

Hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısı ile üçüncü asrın ilk yarısında yaşayan ve İslâmî ilk devir âlimlerinden olan Muhasibî'nin tam adı: Ebû Abdillâh b. Hâris b. Esed el-Anazî el-Basrî'dir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, 165/781 yılında Basra'da doğduğu kaydedilmektedir.³⁷ Tabakat kitapları onun özel hayatı hakkında yeterli bilgi vermedikleri gibi, bugüne kadar kendisine ait olduğu tespit edilebilen eserlerinde de otobiyografisine ilişkin bilgiye rastlanılmamaktadır.

Çocukluğunu ve dolayısıyla ilköğrenimini doğum yeri Basra'da geçiren Muhasibî, çok genç yaştan itibaren devrin ilim ve kültür merkezi durumundaki Bağdat'a ailesi ile birlikte göç ederek buraya yerleşmiştir. Bağdat'a gelmeden önce, bazı araştırmalara göre, Basra'nın zengin ilmî ve kültürel atmosferinden haylice istifade etmiştir. Ancak, kimlerden hangi dersleri tahsil ettiğine ilişkin bir bilgiye sahip değiliz. Böyle olmakla birlikte İbn Teymiyye (ö. 728/1327), Abdullah b. Küllâb el-Basrî (ö. 240/854)'yi Muhasibî'nin ders aldığı

ğı hocası olarak göstermektedir. Dolayısıyla Muhasibî, sünnî kelâm hareketinin doğuşuna zemin hazırlayan Abdullah b. Küllâb'dan kelâm ilmi tahsil etmiştir.³⁸

Muhasibî, zengin bir aile çocuğudur. Çocukluğunda maddî bir sıkıntı ve fakirlik çekmediği anlaşılmaktadır. Ancak gençlik dönemini takip eden yıllarda sünnî akideye çok bağlı olduğu için Kaderî veya Vakıfî³⁹ olan babası ile dinî sebeplerden dolayı bozularak ondan miras kalan yetmiş bin dirhemi kabul etmemiştir.⁴⁰ O, Kaderî veya Vakıfî olan babasının müslüman olmadığına inandığı için bu konuda fikhî bir kaideye temel teşkil eden şu hadisi argüman olarak kullanmaktadır: “İki ayrı dinden olanlar birbirlerine vâris olamazlar.”⁴¹ İmam Sübkî (ö. 771/1370) ise, *Tabakâtü's-Şâfiyye* adlı eserinde babasının Rafizîlerden olduğunu kaydetmektedir.⁴² Muhasibî'nin babasının müslüman olmadığına dair inancının sonucu olan bir husus da, bir gün Bağdat'ın “Babu't-tak” mahallesinde babasından annesini boşamasını istemesidir.⁴³

Muhasibî'nin, babasından kalan mirası sırf zühd ve verâ sahibi olduğu sebebiyle reddettiği yoksa o malın haram olduğundan şüphelendiği için reddetmediği şeklinde görüşler mevcuttur. Ancak kaynakların Muhasibî'yi “zahirle batını birleştiren kişi”⁴⁴ olarak nitelermeleri onun, mirası verâ ve zühd saikiyle değil, boğazından haram lokma geçmemesi düşüncesiyle reddettiğini destekler bir mahiyet arz etmektedir. Böyle davranmasının sebebi ne olursa olsun, o, helalliği, şüpheli olanı kabul etmemiştir.

Ebû Abdillâh b. Hâris b. Esed'in daha ziyade lakabı olan “muhasibî” ile anılması ve öyle meşhur olmasının nedeni, derûnî yaşamında kendi nefsinin devamlı olarak hesaba çekmesi ve kontrol altında tutmasıdır.⁴⁵

Muhasibî'nin bir başka özelliği de, İmam Gazzâlî (ö. 505/1111)'den önce *Kitâbu'l-Vesayâ* adlı eseriyle ilk otobiyografi denemesi yazan âlim olmasıdır. Nitekim Gazzâlî de *el-Munkızu mine'd-Dalâl*'inde bu hususta Muhasibî'yi örnek aldığını belirtir.⁴⁶

Muhasibî, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in temsil ettiği ehl-i sünnet ile Kufe ve Bağdat'ta temsilcileri bulunan Mu'tezile'nin birbiriyle fikrî mücadelede bulunduğu bir ortamda yetişmiştir. Bu, aynı zamanda Abbasîler'in siyâset sahnesinde oldukları ve dolayısıyla Mu'tezile'nin devlet desteği gördüğü bir ortamdır. Muhasibî, Mu'tezile'nin yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in temsil ettiği ehl-i sünnete de sıcak bakmıyordu. Çünkü o, her iki akımın da arzu edilen hedefe ulaşmaya kâfi gelemeyeceğini düşünüyordu. Ancak onun hakikî marifet, hakikî ubudiyet, sonsuz ihlâs, bütün organları kuşatacak bir takva anlayışı ve külliyeti ve cüziyyâtı ile birlikte dinin gaye ve vesilelerle iyice öğrenilmesi yolunu ihdas ederek başlattığı sufîyâne irşâd, Bağdat'ta devletin başkentinde kelâm meselelerine taşınca, Ahmed b. Hanbel'in düşmanlığını üzerine cezbeden bir tedris devresine girmiştir. Esasen Ahmed b. Hanbel'in Muhasibî'den farklı bir düşüncesi yoktu. Ancak İbn Hanbel, onun teolojik meselelere dalıp birtakım mütalaalarda bulunmasından pek hoşlanmamıştı.⁴⁷ Gerekçe olarak da Muhasibî'nin Mu'tezile'ye reddiye yazarken onlara ait görüşlere uzun uzadıya yer verip -ister istemez- böyle bid'atçı fikirlerin ümmet arasında yayılmasına yardım ettiğini gösteriyordu. İşte bundan dolayı İbn Hanbel ile Muhasibî arasında bir sürtüşme olmuştur.⁴⁸ Ahmed b. Hanbel bu nedenlerle ona karşı çıkmış, talebelerini ona

karşı uyarılmış, Seri Sakatî (ö. 251/865), yeğeni Cüneyd'in Muhasibî'ye karşı dikkatini çekmiş, Ebû Zür'a (ö. 264/878) bu nedenlerle onun eserlerinin bid'atler ile dolu olduğunu söyleyerek tenkit etmiş ve insanları Muhasibî'nin eserlerinden uzaklaştırmaya çalışmıştır.⁴⁹

Halk arasında büyük bir itibar ve nüfuz sahibi olan İbn Hanbel, bu sürtüşmenin neticesi olarak, Muhasibî'yi gözden düşürmüş, huzurundan kovmuş ve eserlerinin okunmasını da yasaklamıştır. Bunun üzerine Muhasibî, halkın İbn Hanbel'e olan aşırı bağlılığından çekinerek bir yere gizlenmiştir. Bu olay 234/848'den, yani *mihnenin* resmen sona ermesinden sonra cereyan etmiş olmalıdır. 9 yıl sonra tamamıyla unutulmuş ve kendisi ile temastan çekinilen bir şahsiyet olarak, 243/857 yılında tek kuruşa muhtaç bir şekilde Bağdat'ta âhirete irtihâl etmiştir. Öldüğünde de cenazesini sadece 4 kişi kılmıştır.⁵⁰

“Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi” üzerine doktora yapan Hüseyin Aydın, Hanbeliler başta olmak üzere kendisine yapılan itirazların ana nedeni olarak Muhasibî'nin eserlerinde hadis, fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe disiplinlerinin problemlerini yansıtmamasını; ikinci neden olarak da Muhasibî'nin eserlerinin, çağına göre büyük ve çağını aşmış olması ve anlaşılabilmesi olarak görür.⁵¹

Eserleri: Her düşünür, içinde yetiştiği kültürde kendi formasyonunu kazandıktan sonra bu kültürün değerleri ile evvela hesaplaşır; onu tenkit ile işe başlar ve öncekinin yetmezliğinden kalkarak kendi fikrî kişiliğini ortaya koyar. Muhasibî de İslâm kültürünün en güçlü düşünürlerine sahip olduğu, bu düşünürler tarafından hemen hemen bütün problemler ile uğraşıldığı ve tarihin en hareketli olduğu bir dönemde yaşamış; formasyonunu elde etmiş, tenkidini yapmış ve gerekli reaksiyonu göstererek kendi kişiliğini ortaya koymuştur. Yazdığı eserler onun kişiliğinin örnekleridir.⁵²

Hayatından bahseden bazı kaynaklar, Muhasibî'nin hadis, tasavvuf, kelâm ve fıkıh gibi disiplinlerde otorite olduğunu belirtir ve bu disiplinlere ilişkin olarak yazmış olduğu eserlerin sayısını iki yüz olarak verirler. Ancak bunlardan dört veya beş tanesinin ismini zikrederler.⁵³ Ancak biz, sayının bu kadar çok olmasını doğru bulmamakla birlikte, kitaplarının bazı bölümlerinin ayrı kitap taklâki edilerek bu rakama ulaşılabilmesine ihtimal veriyoruz.

Biz Muhasibî'nin sadece *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eserini çalıştığımız için diğer eserlerini bulma çabası içine girmeyip, sadece çeşitli kaynaklarda Muhasibî'ye atfedilen eserlerin bir listesini vermeye çalışacağız.⁵⁴

1. er-Riâye li Hukûki'llâh, 2. Kitâbu'l-Vesâyâ, 3. Kitâbu't-Dimâ, 4. Fehmü's-Sünen, 5. Fehmü'l-Kur'ân ve Meânîhi, 6. Kitâbu Maiyyeti'l-Akl ve Ma'nâhu ve İhtilâfi'n-Nâs fih, 7. Kitâbu't-Tevehhüm, 8. el-Mesâil fî A'mâli'l-Kulûb ve'l-Cevârih, 9. el-Mesâil fî'z-Zühd ve Gayrihî, 10. el-Mekâsıb ve'l-Verâ' ve's-Şubuhât, 11. Kitâb Bed'ü Men Enâbe İlallâh, 12. Risâletü'l-Müstersidîn, 13. Kitâbu'l-Halve ve't-Tenakkul fî'l-İbâdât, 14. Adâbu'n-Nüfûs, 15. Risâletü'l-Azame, 16. Kitâbu't-Tenbîh alâ A'mâli'l-Kulûb fî'd-Delâle alâ'l-Vahdâniyye, 17. Muhtasar Kitâbi Fehmi's-Salat, 18. Kitâbu'l-İlm, 19. Şerhu'l-Mârife ve Bezlü'n-Nasîha, 20. el-Kasd ve'r-Rücû, er-Red alâ Ba'di'l-Ulemâ mine'l-Ağniyâ, 21. Kitâbu's-Sabr ve'r-Ridâ, 22. Muhasebâtü'n-Nüfûs, 23. ihkâmu't-Tevbe, 24. Kitâbu'n-Nasîha li't-Tâlibîn ve'l-Farkı Beyne't-Tahkîk

ve'l-Müddeîn, 25. Muhtasarü'l-Meânî, 26. Kitâbu'l-Gıybe, 27. et-Tefekkür ve'l-İ'tibâr, 28. Kitâbu'l-Ba's ve'n-Nüşûr.

Şu hususa açıklık getirmek istiyoruz: Muhâsibî üzerine araştırma yapanlar onu daha ziyade, tasavvuf, kelâm, fıkıh ve hadîs sahalalarında otorite olarak tanıtmaktadırlar.⁵⁵ Bununla birlikte biz, Muhâsibî'nin Kur'ân ilimlerine de vakıf bir âlim olduğu iddiasındayız. Nitekim, üzerinde çalıştığımız *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eseri onun bu yönünü ortaya koymaktadır. Her ne kadar bazı araştırmacılar adı geçen eserin “tam bir Kelâm” eseri olduğunu söyleseler de⁵⁶ bu görüşe katılmadığımızı belirtmek isteriz. Her şeyden önce, özellikle ilk dönemlerde, İslâmî ilimler arasında net bir ayırım yapmak oldukça zordur. Çünkü, disiplinler ve konuları iç içe idi. Örneğin, muhkem, müteşâbih, nesh, Allah'ın sıfatları vb. konular, tefsir, kelâm, tasavvuf ve fıkıhın ortak konularındandır. Dolayısıyla burada yöntem söz konusudur. İlerde görüleceği üzere, Muhasibî'nin eserinde işlediği konuların hemen hepsi tefsir Usûlü'nün konularıdır. Herhangi bir tefsir usul kitabıyla karşılaştırıldığında bu tespitimizin doğru olduğu rahatlıkla görülecektir. Belki, onu sadece bir tek disipline tahsis etmenin en önemli sebeplerinden biri, Muhasibî'nin kelâmî-felsefî düşüncüyü esas alan Mu'tezilîlerle belirli konularda tamamen farklı düşünmesi ve bunu eserine yansıtmasıdır. Muhasibî'nin, döneminin kelâmî-felsefî metodunu kullanması, hiç şüphesiz âlim-ortam ilişkisindedir ve doğal bir durumdur.

III. “*Fehmü'l-Kur'ân*”ın Kur'ân İlimleri Açısından Değerlendirilmesi

A. Kur'ân İlimleri: Müfessirlerin Kur'ân'da geçen “ilim” kavramından hareketle “Kur'ân ilimleri” kavramını doğal olarak kendi ilmî bakış açılarından veya kendilerine kadar ulaşan birikime istinaden tanımladıkları görülmektedir. Tefsir literatürü tarihinde ilim teriminin kullanımı ise, yalnızca tek bir ilmin adına tahsis edilmez. Bu literatürün gelişimi bir çok ilmî disiplinin tarih içindeki birikimlerine dayalı olarak gerçekleşmiştir. Bu ilmî disiplinlerin hepsine birden “Ulûmü'l-Kur'ân” denmektedir. Söz konusu ilimler, Kur'ân'ın anlaşılması ve tefsir edilmesi için gereken ve daha sonraki dönemlerde tefsir usûlünün temel meselelerini oluşturacak olan Resmü'l-Mushâf, Kırââtü'l-Kur'ân, Esbâbü'n-Nüzûl, Nâsîh ve Mensûh, Ğarîbü'l-Kur'ân, İ'câzü'l-Kur'ân, Aksâmü'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân, Vücûh ve Nezâir, Fedâilü'l-Kur'ân, Muhkem ve Müteşâbih, Fevâtihu's-Suver, Hurûfu'l-Mukatta'a, Kısasu'l-Kur'ân, Tekrâru'l-Kur'ân, Emsâlu'l-Kur'ân, Mecâzu'l-Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân, Mücmel ve Mübeyyen, Müphemâtü'l-Kur'ân, Halku'l-Kur'ân, Tenâsubü's-Suver, Havâssu'l-Kur'ân... gibi Kur'ân'ı çok çeşitli açılardan inceleyen disiplinlerdir.⁵⁷

“Kur'ân İlimleri” terimi, ilk dönemlerde belli konulara ilişkin araştırmalara verilen bir isim iken, zamanla Kur'ân'la ilgili bütün meseleleri içeren müstakil tefsir usûlü çalışmalarının adı olmuştur. “tefsir usûlü” terimi ilk asırlarda yaygın olarak kullanılmamakla birlikte sonradan Kur'ân ilimleri yerine kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde ise tefsir usûlü, anılan Kur'ân ilimlerini içermekle kalmaz, onların kapsamını genişleterek temel meseleleri bir tefsir metodolojisi çerçevesinde inceler.⁵⁸

H. II/M. VIII. yüzyıldan itibaren tedvîn dönemi başlamış, rivâyetler kitaba aktarılarak telif ve tasnifler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde tefsir, Kur'ân ilimlerinin esasını oluşturduğu için ağırlık tefsîre verilmiştir. Bu asırdan itibaren her asırda, Kur'ân ilimlerine ilişkin yüzlerce eser kaleme alınmış ve yeni yeni ilimler ortaya çıkmıştır.⁵⁹

Kur'ân ilimlerine ilişkin ilk eserlerin hicrî birinci asrın sonlarında tedvîn edildiği ileri sürülebilir. Ancak tedvîn döneminin ilk ürünleri, bilindiği gibi Kur'ân ilimlerinin bütün dallarını bir araya toplayıcı mahiyette olmayıp, müstakil hüviyette telif edilmiş eserler niteliğindedir. Kur'ân ilimleri tabiri, "Kur'ân'a hizmet eden veya Kur'ân'a dayanan ilimler"⁶⁰ ifade ettiğine göre, bu nitelikteki eserlerin ilk defa ne zaman telif edildiği, bir başka ifadeyle "Ulûmu'l- Kur'ân" tabirinin ilk olarak kimin tarafından kullanıldığı hususu, müstakil Kur'ân ilimleri konusunda yazılan ilk eseri tespitle mümkün görünmemektedir.

Zerkâni (ö. 1367/1948)'ye göre, H. IV/M. X. asırdan önce derli toplu bir şekilde "Ulûmu'l-Kur'ân"la ilgili yazılmış bir eser mevcut değildir. Çünkü o zamana kadar böyle bir eser yazmaya ihtiyaç duyulmamıştır. Aslında Kur'ân ilimleri bir kitapta toplanmamış olmakla birlikte âlimler Kur'ân ilimlerini biliyorlardı.⁶¹

Zerkânî, müstakil ve kapsamlı "Ulumu'l-Kur'ân" çalışmasının Ali b. İbrâhim b. Saîd Hûfî (ö. 430/1038)'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* isimli eseriyle başladığını belirtirken,⁶² Subhi es-Sâlih ise, sözkonusu alanda ilk çalışmanın, eserine, "Kur'ân İlimleri" ismini de vererek te'lif etmesi açısından Muhammed b. Halef b. Merzebân (ö. 309/921) tarafından yapıldığını öne sürmektedir.⁶³ Buna göre en erken çalışma H. IV/M. X. asırda olmaktadır.

Oysa bizim araştırmamıza göre, H. III/M. IX. asırda yaşamış Muhasibî'nin *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eseri, bu sahanın ilk ve orijinal eseridir. Böyle olmasının başlıca nedeni, her ne kadar eserin adında 'Ulûmu'l-Kur'ân' ifadesi olmasa da, 'Kur'ân İlimleri' tabirinin tanımına uygunluğu ve eserde işlenen "*Kur'ân'ın anlaşılması, Kur'ân'ın faziletleri, muhkem ve müteşâbih, nâsîh ve mensûh, halku'l-Kur'ân meselesi, Kur'ân'ın üslûbu, takdîm ve tehîr, zâid harfler, mufassal ve mevsûl*" gibi konuların 'Kur'ân ilimlerine ilişkin konular olmasıdır. Bize göre, isimden ziyade eserin muhtevası çok daha önemlidir. Muhasibî'nin sözkonusu eseri, H. III/M. IX. asırda yazıldığına göre, doğal olarak Ulûmu'l-Kur'ân alanındaki ilk eserdir.⁶⁴

B. Fehmü'l-Kur'ân: Eserin muhtevasına geçmeden önce eserle ilgili bazı bilgiler vermek istiyoruz. Bu eser, dünyada bilinen tek yazma nüshası Edirne Selimiye Kütüphanesi Numara 951'de kayıtlıdır.⁶⁵ Ancak biz, 1978 yılında Hüseyin Kuvvetli tarafından *el-Akl* isimli eseriyle birlikte yapılan basımı esas aldığımızı belirtmek isteriz.⁶⁶

Eserin üslubu ders muhaveresi tarzında, genellikle ismi zikredilmeyen bir talebinin, *kultü* sözü ile başlayan sorular sorması ve Muhasibî'nin hoca sıfatıyla *kâle* ile başlayan cevaplar vermesi şeklindedir. Bir başka ifadeyle o, eserini soru-cevap formunda yazmıştır. Bu soran-cevap veren formunu tersine çevirerek, soran yerine kendisini koyar, kendisini daima geri planda bırakır. O, bu eseriyle

başta Mu'tezile olmak üzere bazı itikâdî fırkalarla bir hesaplaşmayı amaçlamaktadır.

Müellif eserini bir giriş ve yedi bölüm halinde telif etmiştir. Bölümler halinde yapılmış eserin içeriğini verelim:

Girişte, kitabın ismine uygun olarak “Kur'ân'ın anlaşılması” ile ilgili çeşitli fikrî mütalaalarda bulunur. Giriş kısmında ayrıca, Allah'ı ehl-i sünnet inancı doğrultusunda “kıdem” ve “ilim” sıfatıyla vasıflandırır. Böylece o, zamanında yaygın olan kıdem ve ilim sıfatını inkar eden Cehmiyye⁶⁷, Mu'tezile⁶⁸, Müşebbihe⁶⁹ ve Haşviyye⁷⁰,ye reddiyede bulunur.⁷¹

Daha sonra sözü “akıl” konusuna getirerek Allah'ın, Hz. Adem ve zürriyetini seçtiğini, tedbirin şahitlerini ve takdirin hükümlerini düşünmeleri için razı olunan akıllar ve anlayışlar sebebiyle onlardan söz aldığını ifade eder. Bu tespitten sonra aklın teorik yönüne, yani teorik bilgi elde etme konusuna gelince, beş duyu ile elde edilen duyular akıla gelir ve akılda işlenir. “Çünkü Allah akı hikmetin ve düşüncelerin kaynağı, anlayışın çıktığı ve bilginin kaydedildiği yer olarak yaratmıştır. Akıl, gözlerin nurudur. Her veri (duyum-ürün) akla sığır. Allah'ın gayb ilminden bildirdiği şeylere akıllar ile ulaşılır. Ameller gerçekleşmeden önce akıllarla takdir edilir. Gerçekleşmeden önce sonuçlar yine akıllarla bilinir.”⁷²

Birinci Bölüm: Bu bölümde Muhasibî, “Kur'ân'ın Faziletleri” ile “Kur'ân Okuyucularının Faziletleri” konularını işler. Aklı gözetlemekte ve kontrol etmekte olduğu için Kur'ân önemli bir yer arz etmektedir. Dolayısıyla Muhasibî, Kur'ân'ın ve onu okuyanların faziletlerini şöyle tespit etmektedir.

A. Kur'ân'ın Faziletleri: Allah Teâlâ Kur'ân'da insanlara güzel ahlakı emretmekte, günah ve haramlardan sakındırmakta, onlara bol sevap vaad etmekte, misaller vermekte, kurtuluş yoluna götüren hususları detaylı bir şekilde anlatmakta, müşkülleri açıklamakta ve delilleri ortaya koymaktadır. Kur'ân bereketlidir: “(Ey Muhammed! Bu) âyetleri üzerinde düşünsünler ve akli olanlar ders alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.”⁷³ Böylece insanlar, Kur'ân'ın kurtuluş yollarını gösterdiğini ve ona uymakla Allah'a yakınlığa ve iyiliklere nail olacaklarını bilirler. Kur'ân, sözlerin en güzelidir: “Allah en güzel sözü, (âyetleri) birbirine benzeyen ve tekrar⁷⁴ eden Kitab'ı indirmiştir. Rablerinden korkanların, bu Kitab'dan derileri ürperir...”⁷⁵ Bu âyetle Allah, hiçbir sözün Kur'ân'ın güzelliğinde olmadığını ve Kur'ân'ın her tarafının birbiriyle tutarlı olduğunu, yani lafızların birbirine uyum sağladığını haber vermektedir. Allah, Kur'ân'ı “O, Aziz bir Kitap'tır”⁷⁶ buyurarak isimlerin en güzeliyle isimlendirmektedir. Kur'ân kendinden önceki kitapları tasdik eden ve şahid olandır. Allah Teâlâ Kur'ân'ın korunduğunu bu sebeple önünden ve arkasından ona hiçbir batılın yaklaşamayacağını haber vermektedir. Kur'ân, karanlık gecenin nuru ve gündüzün aydınlığıdır. Öyleyse üstün bir gayretle ve uygun bir şekilde Kur'ân'la amel etmek gerekir.⁷⁷

B. Kur'ân Okuyucularının Faziletleri: Kur'ân'ı okuyanlar ve üzerinde düşünenler, Allah'ın “derileri ürperir” âyetiyle nitelendirdiği Allah dostlarıdır. Gözlerinden yaşlar akar, kalpleri Allah'ı zikretmekle yatıştır. Allah böyle insan-

lara şu hususu garanti etmiştir: Onlardan Allah'ın Kitab'ındaki hidayetine tâbi olanlar, dünyada dalâletten korunacak, âhirette ise saadete erecek ve bedbahtlık-tan kurtulacaktır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “...Size Benden bir yol gösteren geldiğinde kim benim rehberliğime uyarsa, o ne sapar, ne de bedbaht olur.”⁷⁸

Muhasibî, daha sonra Kur'ân ehli ve Kur'ân kıraatının fazileti hakkında pek çok hadis rivâyet ederek konuyu zenginleştirir.⁷⁹

İkinci Bölüm: Kur'ân'ın Anlaşılması

Muhasibî, Kur'ân'ın nasıl anlaşılabilirliğini ve nasıl okunması gerektiğini çeşitli misallerle izah etmeye çalışır. Bu husus Muhasibî'nin orijinal yönlerinden biridir. Zira diğer Tefsîr usûl kitaplarında bu husus pek yer almaz.

Muhasibî, anlama yeteneğinin gerçekleşmesi için o şeyi sevmemizin, onu sevgi ile karşılamamızın, ona açık olmamızın şart olduğunu, anlaşılması istenen şeye karşı sevgisiz ve soğuk bir tavırla yönelmekle anlamamanın gerçekleşemeyeceğini, ‘sevmek için anlamamanın, anlamak için de sevmenin’ şart olduğunu ve bunun insanın doğasından geldiğini iddia eder ve kendisine göre en halis bilgi kaynağı olan Kur'ân'ın anlaşılmasını tasvir ederken şöyle der: “Kendi içinde, konuşanı yüceltmen büyüyünce senin yanında, Allah'ı büyültüp sevdiğinden ve yücelttiğinden dolayı, O'nun sözlerini dinlemek ve anlamlarını anlamaktan daha yüksek, daha şerefli, daha yararlı, daha lezzetli ve tatlı hiçbir şey yoktur...”⁸⁰

Muhasibî, öğrenme süreci içinde bütün bilgi yeteneklerinin birlikte görev yaptığını asla gözden uzak tutmaz: “Allah bizi öyle yarattı ki, okuduğumuz şeyi, bütün işitme yeteneklerimizle kulak vermeksizin ne öğrenebilir ve ne de anlayabiliriz. Eğer dinlediğimiz şeyi dikkatle dinlersek, aklımızı başka bir şeyi düşünmekten alıkor ve onu iş başında tutabiliriz. Söyleneni içimizde yüceltmeden de anlayamayız...”⁸¹

Reel dünyanın bilgisi Muhasibî'nin ilgi alanı dışında kaldığından onun önem verdiği varlık alanları ile ilişkimizi sağlayan düşünme, anlama, dikkat... gibi bilgi yeteneklerimizi, objeleri üzerinde yoğunlaşmaktan alıkoymaları için diğer duyu organlarımıza, bilgi yolunda engelleyici gözle bakar. Onları asla reddetme cihetine gitmez. Çünkü mevcut bilgiyi anlamada onlardan yararlanmayı asla ihmal etmez. “Kur'ân'ı anlamak için nasıl konsantre olayım?” sorusuyla konuyu ortaya koyar ve şöyle cevap verir: “Duyu organlarını aklın meşgul olmadığı şeyle meşgul etmemekle, Mushaf'a bakarak, kendinin ve başkasının okumasını dinleyerek her duyu organını anlamana yardımcı olan şeyi kullanmakla bunu yapabilirsin. Çünkü sen duyularını, aklın meşgul olduğu şeyden başkasıyla meşgul etmezsen ve aklın da ondan başkası üzerinde durup düşünmekten korunursa, dikkatin toplu ve uyanık olur. Aklın uyanık olunca zihnin keskinleşir, zihin keskinleşince anlama isteğinin de daha kuvvetli olur, böylece de yakîn (kesin bilgi) doğar, hatırlama netleşir ve üzerinde düşünme kuvvet bulur.”⁸²

Buradan anlaşıldığına göre Muhasibî, işitme duyusuna çok önem vermektedir. Çünkü, işitme duyusu, bilgi elde etme yollarından biridir. O, bu kanaate yine Kur'ân'dan hareketle ulaşır: “Bunda, kalbi olana veya hazır bulunup kulak

verene ders vardır.”⁸³ “Kur'ân okunduğu zaman ona kulak verin ve susun ki, merhamet olunanız.”⁸⁴

Üçüncü Bölüm: Muhkem ve Müteşâbih

Muhasibî'ye göre, Kur'ân okuyucusunun nâsîh ve mensûhu, muhkem ve müteşâbihi, umum ve hususu, takdîm ve tehîri, vasl ve faslı, garîb ve manası ancak lûgat, sünnet veya icmâ ile bilinen hususları bilmesi gerekir. O, İbn Abbas'a nispet edilen ve tefsiri dört kısma ayıran şu rivâyeti nakleder: “Kur'ân dört vecih üzerine indirildi: Bilinmesi gereken helal ve haram, âlimlerin bildiği tefsir, dillerinden dolayı Arapların anladığı Arapça ve Allah'tan başkasının bilmesine imkan bulunmayan ve ilim ehlinin de “iman ettik hepsi Allah katındandır” dedikleri te'vîl.”⁸⁵

Muhasibî, muhkem ve müteşâbihin tanımlarını yapmamakla birlikte, müteşâbihin birkaç çeşidinden bahseder: 1) Birbirini neshetmeksizin tilavette müteşâbih, 2) Allah'ın olacağını haber verdiği bir şeyin oluş zamanının farklı olmasından meydana gelen müteşâbih, 3) Mânâları farklı olan müteşâbih, 4) Mukaddem-muahhar, 5) Hâs-âm, 6) Mevsûl-mefsûl, 7) Garîb ifadeler, 8) Mânâsı ancak sünnet veya icmâ ile bilinen müteşâbih, 9) Anlamı ancak siyakının okunmasıyla anlaşılabilen müteşâbih vb...⁸⁶

Daha sonra Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetini zikrederek oradaki muhkem ve müteşâbih kavramları hakkında alimlerin konu ile ilgili görüşlerini aktararak, müteşâbih âyetlerin te'vîlini ilimde ileri gidenlerin bile bilemeyeceğini söyler.⁸⁷ Dolayısıyla o, müteşâbih âyetlerin yorumunu sadece Allah'ın bileceğini iddia eder.

Dördüncü Bölüm: Neshin Caiz Olmadığı Hususlar

Muhasibî, neshi, “Kur'ân'da neshin caiz olduğu ve caiz olmadığı hususlar” olmak üzere iki kısma ayırmakta ve bu bölümde sadece “Kur'ân'da neshin caiz olmadığı” hususları incelemektedir. Kur'ân'da neshin caiz olduğu hususları ise “altıncı bölüm”de ele almaktadır.

Muhasibî, Kur'ân'da nâsîh ve mensûhun olduğunu söyledikten sonra, Kur'ân üzerinde tefekkür ederek okuyanın Kur'ân'da şu iki hususta neshin caiz olmadığını, bunun aksini iddia etmenin küfür sebebi olacağını bilmesi gerektiğini söyler ve bu iki hususu şöyle sıralar:

a) Allah'ın sıfatları ve isimleri: Kişinin Allah'ın isim ve sıfatlarında neshin caiz olduğuna inanması doğru değildir. Allah kendisini kamil sıfatlarla vasfetmiştir. Bu sıfatlarda neshi caiz gören, Allah'ın en güzel isimlerini çirkine, en yüce sıfatlarını eksikliğe ve temiz övgülerini zemme dönüştürmüş olmaktadır. Allah ise bunlardan çok yüce ve münezzehtir.

b) Allah'ın olmuş ve olacak şeyler hakkında vermiş olduğu haberler: Bu gibi haberlerin neshedileceğini söylemekle Allah doğruluktan yalana ve hakikatten gerçek olmayana dönmüş olur. Çünkü ancak yalancı ya da zanla haber veren birisi haberlerini nesheder. Muhasibî, bu sözleriyle Allah'ın olmuş ve olacak şeyler hakkında vermiş olduğu haberlerde neshin olabileceğini söyleyen Şia, Mu'tezile ve Haşviyye gibi gruplara cevap vermektedir.⁸⁸

Muhasibî, Allah'ın bilmesi ile insanın bilmesi arasındaki farkı göstermeye çalışırken, insanın bilgisinin tecrübeden geldiğini açıkça söyler: "Eğer biz, hiç kitap görmemiş ve yazı yazmasını da öğrenmemiş olsaydık, telif edilmiş bir kitabı tahmin ile yazmamız asla mümkün olmazdı. Bütün yapılan şeyler de tıpkı böyledir. Bir kimse öğrenmek için görmez ve bilmesi için kendisine gösterilmezse, asla bir şey meydana getiremez."⁸⁹

Bedâ⁹⁰ ve İrâdenin Sonradanlığı: Haberlerde nesh, ikinci haberle birinci haberdeki yalanı gerektirir. Nitekim bedâ bundan ayrı değildir. Bedâ cehaletten kaynaklanır. Bedâ sahipleri gelecekte olacakları bilmezler. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "...Allah'ın sözleri değiştirilmez..."⁹¹ "Ehl-i sünnet olduğunu iddia eden" bazı kimseler ile bazı bid'at ehli bunu hudûs ile te'vîl ettiler. Ehl-i sünnet olduğunu iddia eden, kaderi ispat etmeyi kast ederek şöyle demiştir: "Allah'ın irâdesi takdirinden daha sonradır. O'nun takdiri irâdesinden öncedir."

Bid'at ehline gelince, bunlara göre, yaratıklar Allah'ın irâdesiyle oluşur. Yine onların iddiasına göre, yaratma mahluk değildir. Yaratma irâdenin kendisidir.⁹²

Muhasibî, bu Mu'tezilî görüşleri reddetmiştir. Nitekim, bu görüşler bundan sonra Eş'arîler'in ve Gazzalî'nin de reddettiği hususlardır. Çünkü ilim, geçmişte, şimdide ve gelecekte bilinenin inkişafıdır. İrâde, eylemin meydana geldiği zamana aittir... "*Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, söyleyeceğimiz söz, sadece ona "ol" dememizdir, derhal oluverir*"⁹³ ve "*Biz bir kenti yok etmek istediğimiz zaman, varlıklarına emrederiz, onlar orada yoldan çıkarlar; böylece verilen sözü hak ederler...*"⁹⁴ âyetlerine gelince, Allah, bir şey meydana gelmeden önce o şeyi vaktinde yaratmak istemektedir. Yani Allah o şeyi daha sonraki vakitte yaratmak istiyor. Yaratılma vakti gelince o vakitte yaratmak istiyor. Allah irâdesiyle yarattığı vakitte yaratıyor. Allah'ın irâdesi süreklidir. Çünkü O, vakitten önce de isteyendir...⁹⁵

Neshin Caiz Olduğu Yerler: Muhasibî'ye göre, nâsîh ve mensûh sadece hükümlerde yani, emir, nehiy ve dünya hükümlerine ilişkin hadler ve cezalarda olur. Muhasibî'ye göre bununla Allah için bedâ veya tenakuz kastedilmemektedir. Allah, belirli bir vakte kadar yapılmasını istediği bir işi emretmekte ve bir hüküm vermektedir, daha sonra da önceki emrettiğinin terk edilmesini istemektedir. Allah Teâlâ, neshini isteyip yerine başka bir emri vaz ettiği zamana kadar birinci emrin veya nehyin gereğinin yapılmasını istemektedir... Allah yaptığı işi neshetmemektedir. Sadece başka bir emirle önceden emredilen bir husus neshedilmektedir. Muhasibî, bu tür şeyleri insanların da yaptığını belirtir ve şu örneği verir: Kişi, ziraat zamanında tarlada çalışmasını isteyerek hizmetçisine tarlasında çalışmasını emreder ve daha sonra evinde hizmet etmesini ister. Her iki durumda isteme/irade vardır. Kişi bunu cehaletinden değil, aksine bildiği ve öyle istediği için yapar.⁹⁶

Daha sonra Muhasibî, Mu'tezile'nin, dalâlette olmalarına rağmen, neshin haberlerde olmayıp hükümlerde caiz olduğu hususunda ehl-i sünnet ile aynı görüşte olduklarını zikreder. Bununla birlikte o, Mu'tezile'nin "Kur'ân mahlûktur" diyerek, doğru önermeden yanlış bir sonuca ulaştıklarını belirtir.⁹⁷

Kur'ân'ın Mahlûk Oluşu Meselesi: Muhasibî, Mu'tezile'nin bu konuda ileri sürdüğü iki delili de tenkit ederek çürütmeye çalışır. Şöyle ki:

1. Mu'tezile şöyle demektedir: “Allah'ın kelâmı mahluktur. Çünkü Allah, kelâmını bir başka kelâmı ile neshetmektedir. Yani, emrettiğini neshedebilmektedir. Şayet mahluk olmasaydı nesh ve değiştirmek (tebdil) caiz olmazdı.”

Muhasibî, Mu'tezile'ye cevap sadedinde şöyle demektedir: Onların neshe ilişkin bu yorumları, bir desise ve hakikî manayı bilmemekten kaynaklanmaktadır. Çünkü Allah kelâmını neshetmedi. Sadece bir emrini başka bir emirle neshetti. Onlardan birini diğeriyle değiştirdi, her ikisi de O'nun kelâmıdır. Birinci kelâmını ikinci kelâmıyla neshetti. Yalancı kişi, önceki söylediğinden döner. Oysa Allah, nesheden ve neshedilen ifadelerin her ikisinin de kendisine ait olduğunu beyan etmektedir. Önceki ve sonraki kelâmın hepsi O'na ait ve doğru olunca, ancak emredilende nesh olur. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: “...O'nun sözlerini hiç kimse değiştiremez...”⁹⁸ ve “...Onlar, Allah'ın sözünü değiştirmek istiyorlar...”⁹⁹ âyetlerinde Allah'ın sözünü değiştirmede yalanı kabul etmek söz konusudur. Allah ise kelâmını değiştirmez, sözünü neshetmez; ancak bir farzını başka bir farzı ile nesheder.

2. Yine Mu'tezile, “Biz herhangi bir âyeti hükümsüz kıla / izale eder veya onu unutturursak / ertelersek öncekinden daha iyisini veya bir benzerini getiririz...”¹⁰⁰ âyetinden hareketle bazı âyetlerin bazılarında daha iyi olması durumunda bunların mahluk olduğu görüşündedir. Çünkü, bir şey diğeri bir şeyden daha iyi ise biri değerli diğeri ise değersizdir. Allah'ın “veya bir benzerini getiririz” buyurması onun mahlûk olduğunu gösterir. Zira benzer, misline benzer. Allah'ın benzer bir âyet getirmesi caiz olup, sonradan getirilen âyetin mahlûk olduğu açıktır. Her mahlûkun benzeri de mahlûktur. Çünkü benzerin hükmü, mislinin hükmü gibidir...

Muhasibî, Mu'tezile'nin te'vîli bilemediğini âyetteki “öncekinden daha iyisini getiririz” kısmının “emredilenden daha iyisini getiririz” anlamında olup, tevhitte daha iyisini getiririz anlamında olmadığını söylemektedir. Muhasibî'ye göre Allah, önceki emrinde de hayır olduğunu kastetmektedir. Tıpkı şu örnekte olduğu gibi: “Dirhemler maldan daha hayırlıdır.” Bu cümlede sadece dirhemlerin maldan daha üstün olduğu kastedilmemekte, aynı zamanda dirhemlerde de hayır olduğu ifade edilmektedir... Muhasibî Kur'ân'dan bir başka örnek vererek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalışır: Kim “...Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun...”¹⁰¹ âyetinin “Ey örtüsüne bürünen! Gecenin az bir kısmı hariç geceleyin kalk (namaz kıl).”¹⁰² âyetinden daha hayırlı olduğunu söylerse Allah'ı inkar etmiş olur. Çünkü bu kişi, Allah'ın kelâmını hafife almakta ve âyetin eksik olduğunu iddia etmektedir.¹⁰³

Beşinci Bölüm: Mu'tezile'ye Karşı Ehl-i Sünnet'i Müdafaa

Muhasibî, nesh konusunu geniş bir şekilde ele aldıktan sonra, Mu'tezile ile uzun bir tartışmaya girer. Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet hakkında ileri sürmüş olduğu görüşleri zikreder ve daha sonra bunlara tek tek cevap verir.

A. Mu'tezile'nin İddiası: Bid'at ehli bazı Mu'tezililer, bizim (yani ehli-sünnet'in) Allah'ın haberlerini ve sıfatlarını neshettiğini savunmakla suçlayarak dediler ki: "Allah, kâtili, zina edeni, içki içeni ve haksız yere yetim malı yiyeni cezalandıracağını haber vermekte ve onlardan hiçbir kimseyi de istisna etmemektedir. Siz ise, Allah'ın büyük günah işleyen bazı kişileri bağışlamasının caiz olduğunu ve bazı kişileri de bağışlamayacağını iddia etmektesiniz...". "Şayet Allah'ın büyük günah işleyenleri bağışlaması caiz olsaydı, Allah'ın inkarcıları da bağışlaması caiz olurdu. Durum aynıdır. Zira Allah, 'Ben onları cezalandıracağım' buyurmaktadır."

Sıfatlarla ilgili olarak da Mu'tezile şöyle demektedir: "Siz, gözlerin Allah'ı idrak edemeyeceğini iddia ettiniz. Daha sonra bunun, âhirette değişip gözlerin O'nu göreceğini ileri sürüyorsunuz. Bu bir neshdir. Çünkü Allah, -hiçbir şey istisna edilmeksizin- gözlerin O'nu idrak edemeyeceğini ifade etmektedir... Siz ise bakmak suretiyle gözlerin âhirette O'nu idrak edeceğine inanıyorsunuz..."

Muhasibî, Mu'tezile'nin bu görüşlerini reddederek onlara şöyle cevap vermektedir: Onlar kıyastan uzaklaştılar, Allah'ın hitabını ve te'vîlini bilmiyorlar, Kur'ân ilimlerinden gafilirdiler. Allah'ın haberleri ve O'nun övgüsü neshedilmez; fakat haberlerin bazısı umum, bazısı da husus ifade eder. "Eğer tilavetin zahiri umûmda ittifak ederse, umûm ve husus manalarda ihtilaflıdır."¹⁰⁴

B. Va'd ve Vaîd Hakkında: Mu'tezile'nin vaîd hakkındaki iddiaları batıldır. Çünkü, Allah, azabı büyük günah işleyenlere uygun görmektedir. Allah bunu onlar için istemekte ve onlar da bunu hak etmektedirler. Allah onların hepsine azap etmek istememiştir. "Azabı hak eden kimselere azap etmek isterse, Allah ona adaletiyle azap eder, bağışladığı kimseleri de fazlıyla bağışlar." Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "*Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz, ama bundan başkasını dilediğini bağışlar...*"¹⁰⁵ Bu âyete göre müşriklerin bağışlanmasından ümit kestik, günahın tümünü tayin etmeksizin şeklinde büyük günah işleyen bazı kimselerin bağışlanmasını umuyoruz.

Bundan sonra Muhasibî, Mu'tezile'nin, âyetleri te'vilde aşırı gitmelerinin yanı sıra âyetlerin zahirine sığındıklarını söylemiştir.¹⁰⁶

C. Mu'tezile'nin Allah'ı Zorunlu Tutması: Mu'tezile, günahında ısrarcı olmayan küçük günah sahiplerinin bağışlanmasını Allah için zorunlu kıldıkları gibi, kafirlere ve büyük günah işleyenlere azap etmeyi de Allah için zorunlu kılmaktadır. Muhasibî, bu zorunluluğu Kur'ân, sünnet ve icma-i ümmetin dışına çıkma olarak telakki etmekte ve bu nedenle de şu sonuçların ortaya çıkacağını iddia etmektedir: Korku ve ümidin olmayışı, affin olmayışı ve Hz. Peygamber'in şefaatinin olmayışı.

1. Korku ve ümidin olmayışı: Muhasibî, Mu'tezile'ye şöyle seslenmektedir: Bütün insanlar büyük veya küçük günah işlemekten kurtulabilirler mi? Şayet "hayır" derlerse, onlara şöyle cevap veririz: "O halde onlardan büyük günah işleyenlerin tövbe etmeden öldükleri takdirde cehennemlik olduklarını bilmeleri gerekir mi?" "Evet" derlerse, onlara: "Büyük günah işleyen günahı üzerine ölürseniz Allah'ın ona azap edeceğinden korkması gerekir mi?" diye sorarız. Eğer "evet" derlerse, onlara şöyle deriz: "Korku şüphe durumunda olur. Öldüğünde mutlak azap göreceğini bilen kimsenin korkmasına gerek yoktur. Çünkü o kişi

azap göreceğini kesinlikle biliyor ve bundan şüphe etmiyor demektir. O halde bu durumda olan insan nasıl korkar?”

Mu'tezile'ye “büyük günah işleyenin günahında ısrar etmesi ve henüz tövbe etmemesi halinde Allah'ın affını umması caiz midir?” diye sorulup onlar da: “Hayır, çünkü onun tövbe etmediği halde Allah'tan affını umması, Allah'ın va'idinden ve doğruluğundan şüpheye düşmek olup, Allah'tan va'dinin aksine hareket etmeyi ve sözünü yalanlamayı istemek olur” derlerse, onlara “büyük günah işleyenin korkması ve Allah'tan affını umması da yanlış olur” denir.

Şayet onlara “bir kimse büyük günahlardan sakınıp, küçük günahları işlese veya bütün günahlardan sakınırsa, bu durumda onun Allah tarafından affa mazhar olacağını ümit etmesi caiz olur mu?” şeklinde bir soru yöneltilip, onlar da “onun böyle yapmasına gerek yok” derlerse, bu durumda, hiç kimsenin Allah'tan bağışlanma dilemesine gerek yok demiş olurlar. Çünkü onlara göre, büyük günah işleyenler Allah'ın rahmetinden ümit kesenlerdir. Küçük günah işleyen veya hiç günah işlemeyenler ise, Allah'ın rahmetinden emin olanlardır. Bundan dolayı onlara göre, hiç kimsenin Allah'tan korkması veya O'ndan bağışlanmayı ümit etmesine gerek yoktur.

“Büyük günah işleyen, kesin olarak cehennemde olacağını, bundan kaçınan ise cennette olacağını bilir. Bunlardan her biri korktuğu veya ümit ettiği zaman Allah'ın va'd ve va'di hakkında şüpheye düşer ve sonuçta inkar etmiş olur... Tevhîd ehlinde birinin büyük günahından kaçınmış olmaktan veya bazı büyük günahlarda yahut küçük günahta ısrar edici olmaktan veyahut da her ikisinden uzak “olamayabilir”. Öyleyse sizin düşüncenize göre bu durumda olanlara korku ve ümit haramdır. Çünkü inanan bir kişinin iki menzilin (cennet ve cehennem) birinden yoksun olması mümkün değildir. Mu'tezile'nin bu görüşü, Kur'ân, sünnet, önceki ve sonrakilerin icmasına aykırıdır.”¹⁰⁷

2. Affin Olmaması: Mu'tezile'nin görüşüne göre, Allah'ın ahiretteki bağışlaması caiz değildir. Çünkü insan, ya büyük günah işlemiş ve Allah'tan ümidini kesmiş olarak ya da büyük günahta ısrar etmeyip küçük günah işlediği için de dünyada bağışlanmış olarak ahirete intikal eder. Affolmuş olarak ölen bir kişi de öldüğü gün cennetlik olur ve kıyamette affa ihtiyacı olmaz. Çünkü dünyada iken affolmuş ve ahirette ceza gerektiren bir günahla Allah'a kavuşmamıştır. Kıyamet gününde kimse Allah'la kafir veya muvahhid olarak karşılaşmayıp, büyük günah işleyen veya işlemeyen biri olarak karşılaşacaktır.

Muhasibî, bu Mu'tezilî düşüncenin Kitap, sünnet ve öncekilerin icmasına aykırı olduğunu söyleyerek onları tenkit etmektedir.¹⁰⁸

3. Hz. Peygamber'in Şefaatinin Olmaması: Mu'tezile'nin görüşüne göre, Hz. Peygamber'in ahiretteki şefaati caiz değildir. Çünkü büyük günah işleyenlere Allah mutlaka azap edecektir. Şayet Peygamber şefaet edecek olursa bu durumda Allah'ın sözüne muhalefet etmesi istenmiş olur. Büyük günahından sakınan ise, dünyada azaptan emin olmuş, Allah'ın affına uğramış ve cennete gireceğine dair Allah'tan kesin söz almış olarak Rabbine kavuşacaktır. Böyle bir kişi de Peygamber'in şefaatine zaten ihtiyaç duymaz. Muhasibî, bu görüşün Hz. Peygamber'in şefaatinde faydalanılmasını ön gören hadisleri reddetmek anlamına

geldiğini ifade ederek, ümmetin tamamının Hz. Peygamber'in şefaatinin umduğunu bildirmektedir.¹⁰⁹

Bu tartışmanın ardından Muhasibî, Mu'tezile'ye şöyle seslenmektedir: Siz, hata eden, umumu tahsîs yapan ve görüşlerinize katılmayanları "Allah'ın haberlerini neshediyor" diye suçlayan bir güruhsunuz. Yaptığınız bu hatada peygamberlerin ve tövbe edenlerin azabını caiz gördünüz. Çünkü siz, Allah, kendisine isyan edenleri cehenneme sokacağını va'd etti ve kimseyi istisna etmedi, ancak "Allah başka âyetlerde peygamberlerini ve tövbekarları affedeceğini haber vermektedir" dersiniz, o zaman size, "Allah şirkten başka günahkarlardan dilediğini bağışlayacağını haber vermektedir" deriz.¹¹⁰

Altıncı Bölüm: Hükümlerde Nâsîh ve Mensûh

Muhasibî, Müşebbihe, Mu'tezile ve Rafizîlerle çetin bir münakaşaya girdikten sonra, Kur'ân'ı en sağlıklı bir şekilde anlamak için uyulması gereken doğru yolu göstermek amacıyla sözü Kur'ân'da nâsîh-mensûh ve umum-husus konusuna getirir.

Muhasibî, bu kısma, önce inen âyetlerle sonra inen âyetlerin bilinmesi için Kur'ân'ı Mekkî ve Medenî ayırımıyla başlar. Zira ona göre nâsîh ve mensûhu bilmenin kesin yolu budur. Mekkî ve Medenî sûrelerin sayısı hakkında âlimlerin görüşlerini zikrettikten sonra, Mekkî ve Medenî sûrelerin her birinin karakteristiklerini veciz bir şekilde verir.¹¹¹ Daha sonra nâsîh ve mensûhu 15 kısma ayırır. Kur'ân'dan kaldırılan fakat hıfzı kalplerden silinmeyen ve hükmü Hz. Peygamber'in sünnetiyle sabit olan âyetler. Muhasibî bu kısma "recm" âyetinin¹¹² yanı sıra birkaç örnek daha verir:

a) "Rabbimize kavuştuğumuzu, O'nun bizden razı bizim de O'ndan razı olduğumuzu kardeşlerimize iletin."

b) "Biz malı insanoğluna namazı kılması ve zekatı vermesi için indirdik."¹¹³

c) "...Ey inananlar! Siz de Peygamber'e dua okuyun ve ona gereğince esenlik dileyin"¹¹⁴ âyetinden sonra Hz. Aişe'nin mushafında "Allah ve melekleri birinci saftakilere dua eder" âyeti vardı.

d) "Babalarınıza özenmeyin, onlara özenirseniz kâfir olursunuz."¹¹⁵

2. Hükmü başka bir âyetle kaldırılan ve metni Kur'ân'da sabit olan âyetler. Şu âyet buna örnektir: "...Eğer sizden sabreden yirmi kişi olsa, iki yüz (kafir) i yener. Sizden yüz kişi olursa kafirlerden bin kişiyi yenerler..."¹¹⁶

3. Hem metni Kur'ân'dan hem de hıfzı kalplerden silinen ve hükmü neshedilen âyetler. Muhasibî, bu konuya ilişkin âyet yerine birkaç rivâyet zikreder:

a) Übey b. Ka'b Zerr b. Hubeys'e şöyle demiştir. "Ey Zerr, Ahzâb sûresi Bakara sûresine denkti."

b) Ebû Mûsâ el-Eş'arî şöyle demiştir: "Tövbe sûresi uzunluğunda bir sûre nâzil olduysa da sonradan neshedildi. Ondan 'Allah bu dini nasipleri olmayan topluluklarla destekleyecektir' âyeti ezberlenmişti."¹¹⁷

4. Metni Kur'ân'dan kaldırılan, hükmü neshedilen ancak hıfzı hafızalarda kalan âyetler. Hz. Aişe'nin emzirme ile ilgili rivâyeti buna örnek olarak verilmektedir.¹¹⁸

5. Hükmü bir illete bağlı olduğundan, bu illetin ortadan kalkmasıyla, metni ve hükmü neshedilen âyetler. “Eğer inkar eden eşlerinize sarfettiklerinizden inkarcılara bir şey geçecek olursa, ödeme sırası size geldiğinde, eşleri giden mümin erkeklere, harcadıkları miktar kadarını verin...”¹¹⁹ âyeti örnek olarak zikredilir.¹²⁰

6. Kur'ân'da nass olmadığı halde Hz. Peygamber'in yaptığı veya ümmetine emrettiği daha sonra da Allah'ın Kitab'ında indirdiği bir âyetle neshederek hükmü Kur'ân'da sabit kalan âyetler. Neshin bu çeşidine Beyt-i Makdis'e doğru kılınan namazın neshedilmesi ile Hz. Peygamber'in amcası için 'istiğfar'da bulunmaktan nehyedilmesi örnek olarak verilmektedir.¹²¹

7. İki âyetten birinin diğerini neshedip-neshetmediği hususunda ihtilafa düşülmesi üzerine mensuh olup olmadığı hakkında ihtilaf edilen ayetin kullanılmasında icma edilirse, kesinlik üzere değil de, cevaz ve ihtiyat üzere amel edilen âyetler. “...Ve iki kız kardeşi bir arada alarak evlenmek size haram kılındı...”¹²² Daha sonra Allah şöyle buyurmaktadır: “Ellerinize geçen cariyeler dışında, evli kadınlarla da evlenmeniz haram kılındı...”¹²³ Hz. Osman ve Ali bu âyetler hakkında “Biri helal diğeri haram kıldı” demişlerdir.¹²⁴

8. İki âyetten birinin diğerini neshedip-neshetmediği hususunda ihtilafa düşülmesi halinde iki farklı şekilde hükmün sabit olduğu üzerinde ittifak edilen âyetler. “Boşanmış kadınlar, üç aybaşı kendilerini gözlerler...”¹²⁵ âyeti ile “Ey inananlar! İnanan kadınlarla nikahlanıp, onlara dokunmadan boşadığınızda, artık onlar üzerinde, sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur...”¹²⁶ âyeti örnek olarak verilmektedir.¹²⁷

9. Hz. Peygamber'in sahabesinin iki âyetten birinin diğerini neshedip-neshetmediği hakkında ihtilafa düşmeleri ve ikisinin de hükmünün sabit olduğu, ancak onlardan sonra gelen âlimlerin, Hz. Peygamber'in sünnetine dayanarak birinin diğerini neshettiği veya bazı hükümlerini değiştirdiği hususunda ittifak ettikleri âyetler. “İçinizden ölenlerin bırakmış olduğu eşler, kendilerini dört ay on gün gözlerler...”¹²⁸ ve “...Gebe olanların süresi, doğurmaları ile tamamlanır...”¹²⁹ Sahabeden Zeyd, İbn Mesûd ve İbn Abbâs bu âyetler hakkında ihtilaf etmiştir. İbn Mes'ûd “Kısa Nisâ süresi”¹³⁰ bundan sonra indi” demiştir. Başkaları da “İki müddetin sonunu bekler” demiştir. Ümmet ise bugün gebe kadın hakkındaki âyetin sabit olduğu ve iki müddetin sonunu beklemesine gerek olmadığı hususunda icma etmiştir. Çünkü Hz. Peygamber, Sübeyâ isminde bir kadın sahabîye kocasının ölümünden kırk gün sonra evlenmesini emretmiştir.¹³¹

10. Alimlerin neshi üzerinde ittifak edip, daha sonra nesheden âyetin hangi hükmü gerekli kıldığı hususunda ihtilaf ettikleri; bir hükmü vacip yapıp önceki hükmü neshettiğine dair ittifak ettikleri; ancak başka bir hüküm hakkında da nâsikle sabit olup-olmadığı hakkında ihtilaf ettikleri âyetler. “...Ama inanıp da hicret etmemiş olanlarla, hicret etmelerine kadar, hiçbir dostluğunuz olmaz...”¹³² âyeti “Sonradan inanıp hicret eden ve sizinle beraber savaşan kimseler; işte bunlar da sizdendir. Akraba olanlar Allah'ın Kitab'ına göre, birbirine daha yakındırlar...”¹³³ âyetiyle neshedilmiştir.¹³⁴

11. Hz. Peygamber'in sahabesinin birinin diğerini neshedip etmediği hususunda ihtilaf ettiği, daha sonra gelen âlimlerin ise birinin muhkem olduğuna dair

ittifak ettikleri âyetler. “Zina eden kadınla da, ancak zina eden veya putperest bir erkek evlenebilir...”¹³⁵ âyeti “O öyle Allah ki, kullarının tövbesini kabul eden ve günahlarını bağışlayandır...”¹³⁶ âyetiyle neshedilmiştir¹³⁷.

12. Ümmetin, başı ve sonu iki ayrı âyette olan bir âyet hakkında birinin diğerini neshedip etmediği hususunda ihtilaf ettiği, daha sonra iki görüşten biri üzerinde ittifak edemedikleri âyetler. Zimmîler hakkındaki “...Eğer sana gelirse, ister aralarında hükmet, ister onlardan yüz çevir...”¹³⁸ âyetinin neshedilip edilmediği hakkında âlimler ihtilaf etmiştir. Irak ehlinde bazıları ise âyetin muhkem olduğunu söylemişlerdir.¹³⁹

13. Ümmetin, ihtilafsız bir şekilde nâsih ve mensûh olduğuna ittifak ettiği âyetler. “...Onun için güzel ve yumuşak davran...”¹⁴⁰ âyeti ve benzerleri¹⁴¹ “Haksızlığa uğratarak kendilerine savaş açılan kimselere (savaşmaları için) izin verilmiştir. Allah onlara yardım etmeye elbette kâdirdir...”¹⁴² âyetiyle neshedilmiştir.¹⁴³

14. Alimlerin neshedilip edilmediği veya hususun umumdan istisna edilip edilmediği hususunda ihtilaf ettiği âyetler. “İffetli kadınlara zinâ isnad edip de, sonra dört tanık getiremeyenlere seksen değnek vurun; ebediyen onların tanıklığını kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkmış kimselerdir. Ama bundan sonra tövbe edip düzelenler, bunun dışındadır. Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir...”¹⁴⁴ âyeti örnek olarak verilmiştir. Bu konuda âlimler, fasıklığın tövbeyle izale olacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Bazı âlimler, bu âyetin neshedildiğini bazıları ise Allah’ın bununla tövbe etmeyi kastettiğini söylemişlerdir.¹⁴⁵

15. Mensûh olduğu hususunda ihtilaf edilen ve âlimlere göre Kitap ve sünnette vuku bulması caiz olmayan âyetler. “Siz ve Allah’tan başka taptıklarınız cehennemden yakacağınız, oraya geleceksiniz...”¹⁴⁶ âyeti örnek olarak verilmiştir. Muhasibî, bu âyetin “Katımızdan kendileri için iyi şeyler yazılmış olanlar, işte onlar cehennemden uzak tutulurlar...”¹⁴⁷ âyetiyle neshedildiğine ilişkin Kelbî’nin görüşünü nakleder. Ancak Muhasibî, bu görüşe katılmaz. Çünkü bu durumda Allah yalancılıkla vasıflandırılmış olur.¹⁴⁸

Yedinci Bölüm: Kur’ân’ın Üslûbu

Muhasibî, yedinci bölümü tefsîrin yapılmasında önemli katkıları olan nahiv ve belagat konusuna ayırmıştır. Bu konulara da ayrıca yer vermesi yaşadığı dönemin ilmî ve kültürel etkinliğindedir. Çünkü Muhasibî, dil ve edebiyatın ilmî disiplin haline geldiği bir dönemde yaşamıştır. Muhasibî, özellikle *Garibu’l-Hadîs* adlı kitabında bu tür konulara değinen hocası Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’dan etkilenmiş olmalıdır. Muhasibî, Kur’ân araştırmacılarının şu hususları da bilmesi gerektiğine dikkat çeker:

1. Takdîm-Tehir: Araplar Kur’ân-ı Kerim nazil olmadan önce de takdim-tehir konusunu bilip, konuşmalarında uygularlardı. Kur’ân, Arapların bu dil özelliğini aynen alıp kullanmıştır.

a) “Benim azabım ve uyarım nasıl?” (Kamer 16, 18, 21, 30, 37, 39) Bu âyetlerde Allah önce “azap” sonra “uyarma” kelimesini zikreder. Oysa Muhasibî, realitede uyarmanın, azaptan önce olduğunu şu âyetlere dayandırır:

“Hiçbir kasaba halkını, kendilerine öğüt veren uyarıcılar olmadan yok etmedik. Biz zâlim değiliz.” (Şuarâ 208-209)

b) “...Bu hükümler ölenin yaptığı vasiyet ve borcu çıktıktan sonra kalan mala dairdir...” (Nisâ 11) âyetinde Allah önce vasiyet ile başlarken, Hz. Peygamber bu âyeti açıklar mahiyette ölenin geride bıraktığı malından önce borçlarının ödeneceğini, geriye mal kalırsa vasiyetinin yerine getirileceğini belirtmiştir.

c) “Rablerine saygılı olanlara, içlerinden ırmaklar akan, üst üste bina edilmiş köşkler vardır...” (Zümer 20) âyetinin arapçası “...Lehüm ğurefün mebniiyyetün min fevkâhâ ğurefün...” şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim müfessirler böyle anlam vermişlerdir.¹⁴⁹

2. **İzmar/Gizleme:** “...Inkarları yüzünden buzağı (sevgisi) kalplerine işlemediği...” (Bakara 93) âyetinde “sevgi” kelimesi hafzedilmiştir.

“...Bulduğumuz kasabanın (halkına) ve beraberinde geldiğimiz kervana da sorabilirsin...” (Yûsuf 82) âyetinde “halk” kelimesi hafzedilmiştir.¹⁵⁰

3. **Zâid Harfler:** Fatiha sûresinin “...Kendilerine gazap edilmiş olanların ve sapmışların yoluna değil!” (Fatiha 7) âyetindeki “lâ” harfî zâid olarak gelmiştir. Ayrıca Bakara 21. âyetindeki “vellezîne min kabliküm” ifadesindeki “min”, 26. âyetindeki “mâ beûdaten” ibaresindeki “mâ” ve 34. âyetinde “ve iz kulnâ li'l-melâiketi” cümlesindeki “iz”, A'râf 12. âyetindeki “mâ mene'ake en lâ tescüde iz emertüke” cümlesindeki “lâ” ve 102. âyetindeki “mâ vecednâ li ekserihim min ahdin” ifadesindeki “min” harfleri manayı kuvvetlendirmek için gelmiş zâid harflerdir.¹⁵¹

4. **Fasl-Vasl**¹⁵²: Bir kelimenin diğer bir kelimedden, kendisinde bulunan başka bir mânâ ile ayrılmış olması durumunda sadece iki kelimenin birleştirilmesiyle anlam tamamlanmış olur. Bu durumda cümle hem mufassal hem de muvassal olur. Başka bir açıdan Kur'ân'ın tamamı mufassaldır. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: “...Her şeyi açık açık anlattık.”¹⁵³, “Elif, Lâ, Râ. Bu, âyetleri kesinleştirilmiş, sonra da uzun uzun açıklanmış, hikmet sahibi, her şeyden haberdar olan (Allah) katından bir kitaptır.”¹⁵⁴

Fasl, mananın vasl ile tamamlandığı yerde, vasl da mananın fasl ile tamamlandığı yerde caiz olur. Fasl edilmesi gereken yerde durulmaması, vasl edilmesi gereken yerde de fasl edilmesi insanı küfre düşüreceğini belirten Muhasibî, Kur'ân okuyanların vasl ve fasllara çok dikkat etmesi gerektiğini vurgular.¹⁵⁵

Genel Değerlendirme

H. III/M. IX. asır, İslâm düşünce tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Siyasî hakimiyetin tamamen Abbasîler'in elinde olduğu, kimi İslâmî ilimlerin tedvîn ve tasnîfinin olgunlaştığı, kiminin de ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde İran, Hint ve Yunan kültürleriyle karşılaşmanın sonucu ilk dönem Abbasî halifelerinin maddî-manevî destekleriyle İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı *beytülhikmeler* kurulmuş ve tercüme faaliyetleri hız kazanmıştır. Belli bir süre Mu'tezile mezhebinin görüşleri devletin resmî mezhebi haline gelmiş, bu bağlamda meşhur *Halku'l-Kur'ân* hadisesi ortaya çıkmış ve bu düşünceye karşı çıkanlar cezalandırılmıştır (*mihne*). Bu yüzyıl baştan sona bir tepki dönemi olmuştur. Daha önce siyasî se-

beplerle doğmuş olan fırkalar, bu dönemde sistemleşmiş ve birer doktrin haline gelmişlerdir. Nitekim Meşşâî felsefesinin ilk büyük temsilcisi ve İslâm düşüncesinde ilk “filozof” ünvanına layık görülen Kindî de bu dönemin başlıca şahsiyetlerindedir.

H. III/M. IX. asır müellifi olan Muhasibî, devrin çeşitli âlimlerinden İslâmî ilimleri alarak kendini iyi yetiştirmiştir. Nitekim, hayatından bahseden bazı tabakât kitapları onun fıkıh, kelâm, hadîs ve tasavvufta Müslümanlara imam, kitaplarının da bu konularda kitap yazarlara kaynak olduğunu zikretmektedir. Muhasibî, kendisine atfedilen bu disiplinlerin hepsinin çevresinde kalmış, hemen hemen onların hepsinde kendisini mezcetmiş bir kimsedir. Bu nedenle de o, zamanında örneği pek görülmemiş ve zamanı ölçüsünde tam bir düşünürdür. O, kendisini ve eserlerini anlayamadıkları için başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere bazı Hanbelîler ve Zahirî mezhebine mensup kişilerce dışlanmıştı. Bunun üzerine o da münzevî bir hayat yaşamıştır.

Abbasilerin ilk dönemlerinde bir tarafta Mu'tezile ve Şia diğer tarafta ise hadisçiler arasında sert kavgalara sahne olmuştu. Her iki grup da iddialarında aşırı gitmiştir. Muhasibî'nin *Fehmü'l-Kur'ân*'ı ise, döneminin yaygın olarak tartışılan meselelerini halletmek için ifrat ve tefritten uzak bir metotla kaleme alınmıştır.

Muhasibî, zamanındaki fırka ve fikrî cereyanlara karşı bu eserinde açıktan ya da dolaylı olarak tutumunu ortaya koymuş, onların “tevhîd”, “Allah'ın isim ve sıfatlarının ezeliyeti”, “korku ve ümit”, “büyük günah işleyenlerin durumu”, “va'd ve vaîd” ve “Hz. Peygamber'in şefaati” gibi kelâmî görüşlerini önce özetlemiş ve daha sonra da onlara ayrıntılı cevaplar vermiştir. Dolayısıyla Muhasibî'nin *Fehmü'l-Kur'ân*'ı, bir bakıma başta Mu'tezile olmak üzere itikadî fırkalarla bir hesaplaşma özelliği taşımaktadır.

Kur'ân ilimleri çerçevesinde mütâlaa edilen, önemli görülen, İslâm'ın ilk dönemlerinden günümüze kadar üzerinde hep ihtilaf edilen ve tartışılan konulardan birisi, şüphesiz nesh konusudur. Nesh konusunda İslâm âlimleri arasında tam bir ittifak sağlanamamıştır. Ancak, neshin aklen caiz, eski semavî kitaplarda ve ilahî şeriatler arasında bizzat vuku bulduğu, dolayısıyla Kur'ân'ın da kendinden önceki ilâhî şeriatleri neshettiği ittifakla kabul edilmekle beraber, Kur'ân'ın kendi bünyesi içinde neshin olup olmadığı hususu tartışmalıdır.¹⁵⁶

Eski ve yeni Kur'ân ilimlerine ilişkin bütün eserlerde neshe konu olan âyetler örnek olarak verilmiş ve uzun uzadıya tartışılmıştır. Farklı görüşlere göre bu âyetlerin sayısı 500 ile 5 arasında değişmektedir. Suyûtî bu sayının 20 olduğunu söylerken,¹⁵⁷ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) de, Suyûtî (ö. 911/1505)'nin 20'ye indirdiği bu âyetleri tartışarak Kur'ân'da neshin vuku bulduğu âyetlerin sayısının 5 olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹⁵⁸ Ancak bu sayıyı, hem geçmişte hem de günümüzde, sifra indirenler de olmuştur. Neshi sistemli bir şekilde reddedenlerin ilki mu'tezilî bir müfessir olan Ebû Müslim el-İsfehânî (ö. 322/934)'dir.¹⁵⁹ Günümüz de ise, mevcut Kur'ân âyetleri çerçevesinde neshin vukuunu kabul etmeyen bilim adamlarından biri Süleyman Ateş,¹⁶⁰ diğeri ise M. Said Şimşek'tir.¹⁶¹

Muhasibî, nesh konusuna eserinde çok geniş yer vermiştir. Ancak konuyu o kadar karmaşık ele almıştır ki, mesele içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Öyle ki, bazen birbirini tutmayan ifadelere rastlanmaktadır. Dolayısıyla okuyucunun kafası darmadağın olmaktadır. Müellif nesh çeşitlerini sayarken bazen Kur'ân'da mevcut olduğunu söylediği bu nesh çeşidine Kur'ân'dan örnek vermemektedir. Dolayısıyla verdiği nesh çeşitlerinde tutarsızlık göze çarpmaktadır.

Muhasibî'nin zikrettiği nesh çeşitlerinin çoğu, bütün tefsir usulü kitaplarında yaygın olarak bulunmaktadır. Onun verdiği nesh çeşitlerinin hemen hepsinde problem olduğu açıktır. Zira örnek olarak verilen kimi âyetler tahsis, kimileri de tedricilik bildirmektedir. Verilen âyetlerde bir zorlama olduğu kanaatindeyiz. Verilen âyetlerin ve rivâyetlerin metinlerine baktığımızda bilinen Kur'ân üslûbundan çok farklı olduğu ilk bakışta anlaşılmaktadır.

Özetle, Subhi es-Sâlih'in de dediği gibi, mevcut Kur'ân âyetleri çerçevesinde nesh olarak değerlendirilen olguyu İslâm davetinin merhaleleri itibariyle bir davet metodu, teşri metodu, tedricilik veya aşama aşama tebliğ ve eğitim metodu olarak anlamak en doğru yol olsa gerektir.¹⁶² Bir başka ifadeyle, her âyetin devreye gireceği bir zaman ve zemininin olduğuna inanıyoruz.

Bize göre bu eserin otantik yönü, "Kur'ân'ın anlaşılması" konusunun çok doyurucu bir şekilde izaha çalışılmış olmasıdır. Onu otantik kılan bu yön, diğer tefsir usul kitaplarında bu kadar ayrıntılı bir şekilde yer almamaktadır.

Fehmü'l-Kur'ân, Kur'ân ilimlerine ilişkin ilk ve orijinal bir eserdir. Çünkü, eserin ismi Kur'ân ilimleri ile ilgili olmasa da, muhtevası Kur'ân ilimlerinin konularını içermektedir: *Kur'ân'ın faziletleri*, *Kur'ân okuyanların faziletleri*, *muhkem-müteşâbih*, *nâsîh-mensûh*, *halku'l-Kur'ân*, *Kur'ân'ın üslûbu*, *takdîm-tehîr*, *izmâr/hazîf*, *zâid harfler*, *fasl ve vasl*. Ayrıca kitapta mekkî ve medenî süre ve âyetler hakkında da bilgi verilmektedir.

Sonuç olarak, Kur'ân ilimlerine ilişkin ilk eserin, H. III/M. IX. asırda yaşayan Muhasibî'nin *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eserinin olduğunu söyleyebiliriz.

- * Yard. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fak. Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,
- ¹ Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Kahire, ts., III, 45, 52; Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1995, I, 526
- ² Şevki Dayf, *age.*, III 56
- ³ Bu konuda geniş bilgi için bk. Hitti, *age.*, I, 541-551
- ⁴ Hasan, H. İbrahim, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. Heyet), İstanbul 1985, III, 229
- ⁵ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, ts., I, 103 vd.; Hasan, *age.*, III, 275
- ⁶ Hitti, *age.*, I 488-489
- ⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, III, 337
- ⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Kahire 1979, VIII, 124, 132, 135, 165, 167, 169; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, Kahire 1965, II, 401; III, 322, 336-337; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut 1997, s. 314.
- ⁹ Taberî, *age.*, VIII, 190, 192; Suyûtî, *age.*, s. 322.
- ¹⁰ Taberî, *age.*, VIII, 256, 266, 275; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tevârîhu'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut 1995, V, 406-555; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 135-139
- ¹¹ Suyûtî, *age.*, s. 330
- ¹² Bu hususlarla ilgili geniş bilgi için bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 135-155
- ¹³ Taberî, *age.*, VIII, 365 vd.; İbnü'l-Cevzî, *age.*, VI, 21; Dayf, *age.*, III, 38-39
- ¹⁴ **Mihne**, Abbasî halifesi Me'mun'un halife olmasıyla Mu'tezile imamlarının tesiri altında kalarak, Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü resmen ilan etmesi üzerine, Me'mun'un bu arada çeşitli muhaddis ve fakihleri, Kur'an'ın mahluk olduğu fikrini kabul ettirmeye zorlamak için imtihana tabi tutup, bu fikri kabul etmeyenlerin çeşitli işkencelere hatta öldürülmelerine kadar varan bir eza ve cefa sürecidir. Bu işkence ve zulüm süreci tam 16 yıl devam etmiş, nihayet yine Abbasî halifesi Mütevekkil'in halife olmasıyla sona ermiştir. Mihne hakkında daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset*, İstanbul 2002, s. 301-347
- ¹⁵ Taberî, *age.*, VIII, 527-533, 535, 614, 619, 631-645; Mes'ûdî, *age.*, IV, 76; İbnü'l-Cevzî, *age.*, VI, 229, 288-289, 355; Suyûtî, *age.*, s. 352-357, 386; Şevki Dayf, *age.*, III, 39-43
- ¹⁶ Mes'ûdî, *age.*, IV, 86; İbnü'l-Cevzî, *age.*, VI, 459; Suyûtî, *age.*, s. 392; Koçyiğit, Talat, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1989, s. 213-214
- ¹⁷ Şevki Dayf, *age.*, III, 19. Abbasîlerin başkent olarak Suriye/Şam yerine niçin Irak'ı/Bağdat'ı tercih ettiklerine ilişkin geniş bilgi için bk. Ahmed Emin, *age.*, I, 172-174
- ¹⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 40-41
- ¹⁹ Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara 1981, s. 200-205, 231-232
- ²⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1994, s. 53-54; Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara 1968, s. 126-154; Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II, 174-302
- ²¹ Şevki Dayf, *age.*, III, 129-132; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 166; Hitti, *age.*, I, 502
- ²² Kelâm disiplininin bu sırada bağımsız bir ilim haline gelişinin iç ve dış sebepleri için bk. Ahmed Emin, *age.*, III, 1-9
- ²³ Suyûtî, *age.*, s. 387; Dayf, *age.*, III, 97; Hitti, *age.*, I, 659-661; Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fıglalı), Ankara 1981, s. 279

- ²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul 1983, II, 1098; İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (Haz. Sabri Hizmetli), Ankara 1981, s. 46-56; M. Abdül Hayy, “Eş’arîlik”, *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed. Mustafa Armağan), İstanbul 1990, I, 257
- ²⁵ Şevki Dayf, *age.*, III, 132-133
- ²⁶ Bağdâdî, Abdülkâhir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut 1977, s. 126; Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Kitâbu'l-Esmâ ve's-Sıfât*, Beyrut, ts., s. 408; Şehristanî, Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1998, I, 10 5
- ²⁷ M. Abdül Hayy, “Eş’arîlik”, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I, 255-257
- ²⁸ Bk. Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi* (çev. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1994, s. 207-208
- ²⁹ Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara 2001, s. 15
- ³⁰ Bk. Ülken, H. Ziya, *İslâm Düşüncesi*, İstanbul 1995, s. 96
- ³¹ Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmi araştırmaların yapıldığı merkezler olan Beytülhikme’ler hakkında geniş bilgi için bk. Kaya, Mahmut, “Beytülhikme”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 88-90.
- ³² Bk. Ahmed Emin, *age.*, II, 266, 268-271; Şevki Dayf, *age.*, III, 109
- ³³ Bk. Corbin, *age.*, s. 52-53.
- ³⁴ **Meşşâî felsefe**, temel meselelerde İslâm’a dayanmakla birlikte, yöntem olarak Aristoteles mantığını ya da felsefesini almıştır. Platon’dan ve özellikle de Plotinos’dan etkilenmiş, onun sudur ya da türüm öğretisine sistemlerinde çoğunlukla yer vermiş olan Meşşâî düşünürler, bütün bu etkilere karşın, özgün bir felsefe ortaya çıkarmayı, tutarlı ve sağlam bir akılcı görüş geliştirmeyi başarmış ve Batı felsefesini bir çok bakımdan etkilemişlerdir. En önemli temsilcileri Kindî, İbn Sinâ, Farâbî, İbn Rüşd ve İbn Bacce’dır. Bk. Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2000, s. 639
- ³⁵ Bk. Ahmed Emin, *age.*, III, 10-11
- ³⁶ Hitti, *age.*, I, 555; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 499 vd.
- ³⁷ J. Van Ess, “Muhasibî”, *İA*, İstanbul 1997, VIII, 507
- ³⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, “İbn Küllâb”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 156. Muhasibî’nin diğer eseri “er-Riâye” üzerinde yapılan bir çalışmada H. Ziya Ülken referans gösterilerek Hasan el-Basrî (ö. 110/728)’nin onun hocalarından olduğu ifade edilmektedir [Bk. Filiz, Şahin-Küçük, Hülya, *er-Riâye*, İstanbul 1998, s. 29-30]. Oysa Hasan el-Basrî’nin, Muhasibî’nin hocası olduğu bilgisi; Hasan el-Basrî’nin ölüm tarihinin 110/728, Muhasibî’nin doğum tarihinin ise 165/781 olduğu dikkate alınır, Muhasibî’nin, Hasan el-Basrî’den ders almış olması imkansızdır. Kaldı ki, referans gösterilen H. Ziya Ülken’in “İslâm Düşüncesi” (İstanbul 1995) adlı kitabında böyle bir bilgiye de rastlanılmamaktadır.
- ³⁹ **Vakıfî**, *Halku'l-Kur'ân* hususunda “Kur’ân mahluktur (yaratılmıştır)” veya “Kur’ân mahluk değildir (yaratılmamıştır)” şeklinde hiçbir görüş belirtmeyip susanların oluşturduğu bir grubun adıdır. Bk. Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1994, XII, 110 (dipnot 2).
- ⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, Beyrut, ts., VIII, 214; Kuşeyrî, Abdülkerîm, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut 1990, s. 429; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, Beyrut 1989, II, 240; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 505; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-Zaman*, Beyrut 1994, II, 57; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut 1994, II, 124; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Beyrut 1988, III, 197
- ⁴¹ Bkz: Ebû Dâvûd, “Ferâiz”, 10; Tirmizî, “Ferâiz”, 16; İbn Mâce, “Ferâiz”, 6; Dârimî, “Ferâiz”, 29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 187, 195
- ⁴² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, y.y., 1992, II, 277

- ⁴³ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Beyrut, ts., X, 75; Bağdadî, *age.*, VIII, 214; Sübkî, *age.*, II, 277
- ⁴⁴ Bağdadî, *age.*, VIII, 211; İbn Hallikan, *age.*, II, 57; Sübkî, *age.*, II, 275
- ⁴⁵ İbn Hallikân, *age.*, II, 58; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 110; Sübkî, *age.*, II, 275; Abdurrahim el-Esnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, Beyrut 1987, I, 25.
- ⁴⁶ Gazzâlî, *Dalâletten Hidâyete*, (çev: Ahmet Subhi Furat), İstanbul, ts., s. 70
- ⁴⁷ Bağdadî, *age.*, VIII, 215-216; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, y.y, ts., I, 430; Sübkî, *age.*, II, 278; İbn Hacer, *age.*, II, 124
- ⁴⁸ Krş: Gazzâlî, *age.*, s. 61-62
- ⁴⁹ Bağdadî, *age.*, VIII, 215; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 112; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, I, 431; İbn Hacer, *age.*, II, 124.
- ⁵⁰ Bağdadî, *age.*, VIII, 214-215; Kuşeyrî, *age.*, s. 429; İbn Hallikan, *age.*, II, 58; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 430-431; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 112; Sübkî, *age.*, II, 278-279; İbn Hacer, *age.*, II, 124; J. Van Ess, "Muhasibî", *İA*, VIII, 507
- ⁵¹ Aydın, Hüseyin, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976, s. 15-16
- ⁵² Aydın, *age.*, s. 14
- ⁵³ Bağdadî, *age.*, VIII, 211; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 112; Sübkî, *age.*, II, 275-276; İbn Hacer, *age.*, II, 124; İbnü'l-İmâd, *age.*, III, 197
- ⁵⁴ Muhasibî'nin eserlerinin basılıp-basılmadığı, el yazmaları ve tanıtımı için bk. J. Van Ess, "Muhasibî", *İA*, VIII, 507-509; Kuvvetli, Hüseyin, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, Beyrut 1978, s. 60-75; Aydın, *age.*, s. 25-30; Muhasibî, Hâris, *er-Riâye* (çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük), s. 35-55; İşler, Emrullah, *Muhasibî ve Fehmü'l-Kur'an'ı* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1989, s. 27-28
- ⁵⁵ Sübkî, *age.*, II, 275; Esnevî, *age.*, I, 25
- ⁵⁶ Örneğin bk. Muhasibî, *er-Riâye*, s. 53
- ⁵⁷ Çeşitli dönemlerde Kur'an İlimleri üzerine bir çok eser yazılmış olup, oldukça zengin bir literatür oluşmuştur. Bk. Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 13 vd.
- ⁵⁸ Subhi es-Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, İstanbul, ts., s. 119-126. Ayrıca bk. Turgut, *age.*, s. 2-72
- ⁵⁹ Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân*, Kahire, ts., I, 31-32; Subhi es-Sâlih, *age.*, s. 121-123; Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, s. 97-110
- ⁶⁰ Zerkânî, *age.*, I, 23
- ⁶¹ Zerkânî, *age.*, I, 33
- ⁶² Zerkânî, *age.*, I, 34-35. Krş: Subhi es-Sâlih, *age.*, s. 124
- ⁶³ Subhi es-Sâlih, *age.*, s. 124. Krş: İbnü'n-Nedîm, *age.*, s. 183. Ancak Subhi es-Sâlih, eserin adını *el-Hâvî fi Ulûmi'l-Kur'an* şeklinde verirken, İbnü'n-Nedîm ise eserin adını *el-Halvâ fi Ulûmi'l-Kur'an* şeklinde vermektedir.
- ⁶⁴ Turgut, *age.*, s. 12-13; Kayhan, Veli, *Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Gelişmesi*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 1991, s. 231
- ⁶⁵ Kuvvetli, *age.*, s. 7
- ⁶⁶ *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an* her ikisi de ayrı eserler olmakla birlikte bazı araştırmacılar maalesef tek eser imiş gibi zikretmektedirler. Bunun sebebi kanaatimizce anılan her iki eserin Hüseyin Kuvvetli tarafından birlikte basılmış ve neşredilmiş olmasıdır. Kuvvetli'nin ayrı olan her iki eseri böyle birlikte neşretmesinin sebebi, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*'ın yazma nüshaları arasında sağlam bir irtibat kurmasıdır. Bk. Kuvvetli, *age.*, s. 7

⁶⁷ **Cehmiyye:** Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/746) itikadî görüşlerinden oluşan mezhebe ve bu mezhebi benimseyenlere verilen isimdir. İslâm düşünce tarihinde nasları ilk defa serbest bir akılcılıkla yorumlayan bu grubun temel görüşleri şöyle özetlenebilir: Varlığı ancak akılla idrâk edilebilen Allah, benzeri bulunmayan, duyu organlarıyla ihata edilemeyen, ulûhiyetiyle göklerde ve yerde mevcut olan yüce bir varlıktır; Allah'ın ilmi hâdistir; Kelâm sıfatının Allah'a nispet edilmesi mümkün değildir; Allah'ın dünyada ve âhirette görülmesi mümkün değildir; Kâinatta yegane 'fail' ve 'mürîd' Allah'tır; insan da dahil olmak üzere bütün varlıklarda cereyan eden fiillerin yaratıcısı O'dur; İmân Allah, peygamber ve ondan gelen bütün haberler konusunda kişide kesin bilginin meydana gelmesi, inkâr ise bu bilginin teşekkül etmemesidir. Daha geniş bilgi için bk. Bağdadî, Abdülkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (çev: Ethem Ruhi Fırlalı), Ankara 1991, s. 156-157; en-Neşşâr, Ali Sami, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu* (çev Osman Tunç), İstanbul 1999, II, 87-148; Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 234-236

⁶⁸ **Mu'tezile:** Müslümanlar arasında "Hür düşünceliler", "İslâm rasyonalistleri" gibi isimlerle anılan bu mezhep, asıl etkisini Abbasîler döneminde göstermiştir. Münakaşa ve kelâm yönünden insanların en muazzamlarından olan Mu'tezile mensupları, münakaşalarını fikrî planda yapmaya gayret göstermişlerdir. Bunlar akılcıdirlar. Onlara göre akıl her şeyin ölçüsüdür. Akılla nakil çatışırsa, nakil tevil edilir. Mu'tezile'ye göre, şeriat gelmesey veya herhangi bir hüküm getirmesey de, akıl ile eşyanın iyiliğini (husun) veya kötülüğünü (kubuh) anlamak mümkündür; amel (aksiyon) imandan (teori) bir parçadır ve insan kendi fiilinin (ediminin) yaratıcısıdır. İlk defa Yunan felsefesinden nakiller yapan ve onu İslâm boyası ile boyayan Mu'tezile ekolünün sistemleştirdiği beş temel esas şunlardır: Tevhîd, adalet, el-va'd ve'l-veîd (Allah'ın ceza ve müfakaat verme zorunda olduğu), el-menzile beyne'l-menziletayn (imân ile inkâr arasında üçüncü bir makamın varlığı) ve el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker (iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak). Mu'tezile, bu inançlarını ve temel prensiplerini, yazdıkları bütün eserlerde müdafaa etmişler ve onları yaymak için büyük çaba sarfetmişlerdir. Mu'tezile ekolünün doğuşu, düşünceleri, sistemleri ve kişileri hakkında daha geniş bilgi için bk. Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1995, I, 235-236; Bağdadî, *age.*, s. 82 vd.; Işık, Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967; Carullah, Zühdi Hasan, *el-Mu'tezile*, Amman 1990.

⁶⁹ **Müşebbihe:** Bunlara Mücessime (Cisimlendirenler) de denilmektedir. Bunlar müstakil ve sistemli mezhep olmaktan ziyade, genel bir görünüsey verilmiş isimlerden ibarettir. Allah'a cisim izafe edenlere mücessime denir. Allah'a sıfat izafe ederken aşırı gidip cisim ve mekan izafe etmişlerdir. Bunlar Kur'ân'da geçen Allah'ın "el"inden, "yüz"ünden, "arş"ından bahseden âyetlerdeki ifadelere dayanarak Allah'ı insanlara benzetirler ve O'na antropomorfik bir şekil verirler. Daha geniş bilgi için bk. Bağdadî, *age.*, s. 169-172; en-Neşşâr, *age.*, II, 13-29; Abdülhamid, İrfan, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları* (çev M. Saim Yeprem), İstanbul 1994, s. 60-61, 222-224

⁷⁰ **Haşviyye:** Dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zahirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve teccîme kadar varan telakkileri benimseyenlerdir. Daha çok Kur'ân ve Sünnet'e dayalı olan yaygın ulûhiyyet anlayışına aykırı çeşitli inanç ve telakkileri benimseyen haşviyyenin temel görüşleri özetle şöyledir: Başta Allah'ın varlığı ve sıfatları olmak üzere bütün dinî konularda nasların zahirî manalarına bağlı kalıp akıl yürütmeyi kesinlikle terk etmek, itikadî, amelî ve ahlâkî konularda Hz. Peygamber'e atfedilen bütün rivâyetleri kabul etmektir. Bu hususta farklı görüşler ve daha geniş bilgi için bk. en-

Neşşâr, *age.*, II, 13 vd.; Yurdagür, Metin, “Haşviyye”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 426-427

⁷¹ Muhasibî, *Fehmü'l-Kur'ân* (Neşreden: Hüseyin Kuvvetli), s. 263-264

⁷² Muhasibî, *age.*, s. 266

⁷³ 38 Sâd 29

⁷⁴ Burada “tekrar eden” şeklinde çevrelin *mesânî* kelimesi 15 Hicr 87. âyetinde de geçmektedir. Her iki âyette de kelimenin ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu bağlamda öneriler bir başka anlam da “ikili” veya “ikişerli”dir. Kur'ân'da ikili bir üslubun (rahmet-azap, iyi-kötü, cennet-cehennem, iman-küfür, dünya-ahiret vb.) hakim olduğu düşüncesiyle bu anlamı tercih edenler de vardır. Örneğin bk. Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, İstanbul 1992, s. 460

⁷⁵ 39 Zümer 23

⁷⁶ 41 Fussilet 41

⁷⁷ Muhasibî, *age.*, s. 271-290

⁷⁸ 20 Tâhâ 123

⁷⁹ Muhasibî, *age.*, s. 290-301

⁸⁰ Muhasibî, *age.*, s. 302

⁸¹ Muhasibî, *age.*, s. 312

⁸² Muhasibî, *age.*, s. 319

⁸³ 50 Kaf 37.

⁸⁴ 7 A'râf 204.

⁸⁵ Bu hususta değişik ifadeler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, Beyrut 1992, I, 57; Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, ts., II, 74, 164; Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, İstnbul 1978, II, 5

⁸⁶ Muhasibî, *age.*, s. 325-326

⁸⁷ Muhasibî, *age.*, s. 326-331

⁸⁸ Muhasibî, *age.*, s. 332-341

⁸⁹ Muhasibî, *age.*, s. 338

⁹⁰ Nesh konusunda hatırlanması gereken kavramlardan biri de “Bedâ”dır. **Bedâ**, gizlilikten sonra açıklık, önceden mevcut olmayan bir görüşün ortaya çıkmasıdır, Ancak ilmiyle her şeyi ihata eden Allah için gizli bir şey olamayacağından dolayı ‘Bedâ’ Allah için muhaldir. Daha geniş bilgi için bk. Zerkânî, *age.*, II, 180-183; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usûlü*, Ankara 1983, s. 122-123

⁹¹ 10 Yûnus 64

⁹² Muhasibî, *age.*, s. 341-342

⁹³ 16 Nahl 40

⁹⁴ 17 İsrâ 16

⁹⁵ Muhasibî, *age.*, s. 342-344

⁹⁶ Muhasibî, *age.*, s. 359-363

⁹⁷ Muhasibî, *age.*, s. 363

⁹⁸ 18 Kehf 27

⁹⁹ 48 Fetih 15

¹⁰⁰ 2 Bakara 106

¹⁰¹ 73 Müzzemmil 20

¹⁰² 73 Müzzemmil 12

¹⁰³ Muhasibî, *age.*, s. 363-369

¹⁰⁴ Muhasibî, *age.*, s. 370-372

¹⁰⁵ 4 Nisâ 116

-
- ¹⁰⁶ Muhasibî, *age.*, s. 372-385
¹⁰⁷ Muhasibî, *age.*, s. 385-389
¹⁰⁸ Muhasibî, *age.*, s. 389-390
¹⁰⁹ Muhasibî, *age.*, s. 391
¹¹⁰ Muhasibî, *age.*, s. 392-393
¹¹¹ Muhasibî, *age.*, s. 394-397
¹¹² Mensûh “Recm” âyeti olarak nakledilen hadisin sıhhat derecesi ve geniş değerlendirilmesi için bkz: Keskin, Yusuf Ziya, *Recm Cezası*, İstanbul 2001, s. 93-98
¹¹³ Bu rivâyetin uzun metni için bkz: Suyûtî, *age.*, II, 33
¹¹⁴ 33 Ahzâb 56
¹¹⁵ Başka örnekler için bk. Muhasibî, *age.*, s. 400-403
¹¹⁶ 8 Enfâl 65. Diğer âyetler için bk. 2 Bakara 180, 228, 240, 243; 4 Nisa 15, 80, 89, 90; 9 Tövbe 29; 17 İsrâ 54; 22 Hac 39; 42 Şûrâ 48; 65 Talak 4; 88 Ğâşiye 22. Ancak Muhasibî, bu âyetleri hangi âyetlerin neshettiğini açıklamaz.
¹¹⁷ Diğer rivâyetler için bkz: Muhasibî, *age.*, s. 406-407
¹¹⁸ Hadis için bk. Müslim, “Rada”, 24
¹¹⁹ 60 Mümtehine 11
¹²⁰ Diğer örnekler için bkz: Muhasibî, *age.*, s. 410-413. Muhasibî, hem ‘Hattı kaldırılan’ demekte hem de Kur’ân’dan örnek vermektedir. Bu durum açık bir çelişkidir.
¹²¹ Muhasibî, *age.*, s. 413-415
¹²² 4 Nisâ 23
¹²³ 4 Nisâ 24
¹²⁴ Muhasibî, *age.*, s. 415-419
¹²⁵ 2 Bakara 228
¹²⁶ 33 Ahzâb 49
¹²⁷ Muhasibî, *age.*, s. 419-423.
¹²⁸ 2 Bakara 234
¹²⁹ 65 Talak 4
¹³⁰ “Kısa Nisâ sûresi”nden kasıt, 65. Talak sûresidir.
¹³¹ Muhasibî, *age.*, s. 423-428
¹³² 8 Enfâl 72
¹³³ 8 Enfâl 75
¹³⁴ Muhasibî, *age.*, s. 428-430
¹³⁵ 24 Nur 3
¹³⁶ 42 Şûrâ 25
¹³⁷ Diğer örnekler için bk. Muhasibî, *age.*, s. 430-443
¹³⁸ 5 Mâide 42
¹³⁹ Diğer örnekler için bk. Muhasibî, *age.*, s. 443-449
¹⁴⁰ 15 Hicr 85
¹⁴¹ 4 Nisâ 80; 5 Mâide 57; 6 En’âm 107; 7 A’râf 199; 23 Mü’minûn 54; 32 Secde 30; 39 Zümer 41; 42 Şûrâ 6; 43 Zuhruf 89; 45 Câsiye 14; 86 Târık 17
¹⁴² 22 Hac 39.
¹⁴³ Diğer örnekler için bk. Muhasibî, *age.*, s. 450-466
¹⁴⁴ 24 Nur 4-5
¹⁴⁵ Bu konudaki tartışma ve diğer örnekler için bk. Muhasibî, *age.*, s. 466-473
¹⁴⁶ 21 Enbiyâ 98
¹⁴⁷ 21 Enbiyâ 101
¹⁴⁸ Muhasibî, *age.*, s. 473-475

¹⁴⁹ Muhasibî, *age.*, s. 476-487 Takdîm ve tehîrle ilgili diğer örnekler için bk. 2 Bakara 106; 4 Nisâ 72-73, 83; 5 Mâide 6, 60; 6 En'âm 2; 12 Yûsuf 10; 15 Hicr 87; 14 İbrâhîm 48-49; 16 Nahl 98; 17 İsrâ 100; 24 Nûr 43; 25 Furkân 18; 27 Neml 30; 28 Kasas 76; 35 Fâtır 27; 37 Sâffât 23; 99 Zelzele 1

¹⁵⁰ Muhasibî, *age.*, s. 487-488

¹⁵¹ Başka örnekler için bk. Muhasibî, *age.*, s. 488-492

¹⁵² Meânî ilminin önemli konularından olan **fasl**: Sözü atıf edatları ve bağlaçlarla birbirine bağlanmayıp ayrı ayrı söylenilmesidir. Böyle söze 'mefsûl' denir. Yine Meânî ilminin önemli konularından olup 'fasl'ın tam zıddı olan **fasl** ise: Sözü oluşturan cümlelerin atıf ve bağlaçlarla birbirine bağlı olarak söylenilmesidir. Böyle söze/yazıya 'mevsûl' denir. Her iki terimin özellikleri, kullanımları ve örnekleri hakkında geniş bilgi için bkz: Tahîrî'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, (haz. Kemal Edip Kürçüoğlu), İstanbul 1973, s. 45, 179; Akdemir, Hikmet, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, İzmir 1999, s. 48-51, 383-386. Bu iki kavram aynı zamanda Tefsîr Usûlü'nün de konuları içinde yer almaktadır. Örneğin bk. Zerkeşî, Bedrüddîn, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, ts., I, 417-423; Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, İstanbul 1978, I, 118-120

¹⁵³ 17 İsrâ 12

¹⁵⁴ 11 Hûd 1. Diğer âyetler için bk. 6 En'âm 55, 98, 119; 7 A'râf 32

¹⁵⁵ Muhasibî, *age.*, s. 492-502

¹⁵⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk. Zerkânî, *age.*, II, 186-193

¹⁵⁷ Suyûtî, *age.*, II, 30

¹⁵⁸ Dihlevî, Şah Velîyyullah, *el-Fevzü'l-Kebîr fî usûli't-tefsîr*, (çev. Mehmet Sofuoğlu), İstanbul 1980, s. 35-49

¹⁵⁹ Zerkânî, *age.*, II, 207-208; Subhî es-Sâlih, *age.*, s. 262; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 125

¹⁶⁰ Ateş, Süleyman, *Kur'ân'da Nesh Meselesi*, İstanbul 1996, s. 15

¹⁶¹ Şimşek, M. Said, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele: Müteşâbih-Nesh*, Konya 1987, s. 120-121

¹⁶² Subhî es-Sâlih, *age.*, s. 259

Abstract

In this article, the topics of the socio-cultural panorama of Muhasibî's century, 9th century/3rd century of the Islamic calendar, his life and an evaluation of his work Fehmu'l-Qur'ân in view of the sciences of the Qur'ân, are investigated.

In the century in which Muhasibî lived, both Islamic sciences were collected, gathered and thoughts and schools of creed arose and developed, also the translation activities that were going to influence the Islamic Intellectual tradition became accelerated. For a while, the creed of Mu'tazile became the official creed of the state, and so the event of the creation of the Qur'ân had arisen and opponents of this thought were punished (mihna). This century had wholly been an age of response from beginning to end.

Muhasibî, in his book Fehmu'l-Qur'ân about the sciences of the Qur'ân, used the disciplines of hadith, fiqh, theology, mysticism and philosophy rather effectively. The book is the first primary and original work in the area of the sciences of the Qur'ân in terms of the topics treated.

Copyright of Journal of Academic Studies is the property of Academic Studies Center and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.